

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**MÖ II. BİNYILDA ANADOLU'DA
HAYVANCILIK VE HAYVAN TİCARETİ**

HAZIRLAYAN

Çiğdem ÇELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Sırrı TİRYAKİ

Bingöl-2021

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**MÖ II. BİNYILDA ANADOLU'DA
HAYVANCILIK VE HAYVAN TİCARETİ**

HAZIRLAYAN

Çiğdem ÇELİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Sırrı TIRYAKİ

Bingöl-2021

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	IV
TEZ KABUL VE ONAY	V
ONAY.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MÖ II. BİNDE ANADOLU’NUN SOSYO-POLİTİK KONUMU

1.1	Hattiler	8
1.1.1	Hatti dili	9
1.1.2	Hattiler’in Dini.....	10
1.2	Hurriler	10
1.2.1	Hurri Yazısı	13
1.2.2	Hurri Dili	14
1.2.3	Mitoloji.....	14
1.2.4	Din.....	14
1.2.5	Mimarlık.....	15
1.2.6	Mühür Kazıclığı	15
1.2.7	Hurri Kültürü.....	16
1.3	Luviler	16
1.3.1	Luvi dili	17
1.3.2	Luvi yazıları	18
1.3.3	Luvi Dini	19
1.3.4	Luvi Kültürü.....	20
1.4	Palalar	21

1.4.1	Pala Dili.....	23
1.5	Kaşkalar	24
1.6	MÖ II. Binde Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi	27
1.7	Karum ve Wabartumlar	28
1.8	Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’daki Önemli Karumlar.....	30
1.9	Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Alım-Satımı Yapılan Mallar.....	32
1.10	Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Mal Taşıma Şekli ve Önemli Kervan Yolları.....	34
1.11	Anadolu’da Hititler.....	38
1.11.1	Devlet yönetimi	40
1.11.2	Hukuk.....	41
1.11.3	Ekonomi	41
1.11.4	Ordu.....	44
1.11.5	Din.....	44
1.11.6	Ticaret	45
1.11.7	Yazı, Dil	46

İKİNCİ BÖLÜM

MÖ II. BİNLERDE ANADOLU’DA HAYVANCILIK FAALİYETLERİ VE HAYVAN TİCARETİ

2.1	Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Hayvancılık Faaliyetleri Kapsamında Memurluk Faaliyetleri	54
2.1.1	Rabi perdim	54
2.1.2	Rabi hursatim	54
2.1.3	Rabi re’im.....	54
2.1.4	Rabi alpatim	55
2.1.5	Rabi kalbatim (köpekler amiri)	55
2.1.6	Rabi sise	56
2.1.7	Rabi kitatim.....	56
2.1.8	Rabi samnim.....	56
2.1.9	Rabi mahirim.....	56
2.1.10	Rabi maşşar(a)tim	57
2.2	Tüccarların Hayvancılık Bağlamında Ödedikleri Vergiler	57
2.2.1	Wasitum Vergisi.....	58

2.2.2	Nishatum Vergisi	59
2.2.3	Saddu'atum Vergisi.....	60
2.2.4	Tatum/Datum Vergisi.....	61
2.2.5	İsratum Vergisi.....	62
2.2.6	Qaqqadatum Vergisi.....	63
2.2.7	Eribtum Vergisi	64
2.2.8	Metum Hamsat Vergisi	64
2.3	Büyükbaş Hayvancılık.....	66
2.3.1	Boğa	67
2.3.2	Sığır/öküz	68
2.4	Küçükbaş hayvancılık	71
2.4.1	Koyun.....	71
2.4.2	Keçi	75
2.5	Küçükbaş Hayvancılık İle Birlikte Anadolu'da Yün Üretimi ve Yün Ticareti.....	76
2.6	MÖ. II Binde Binek ve Yük Taşıma Hayvanı Olarak Kullanılan Eşek	83
2.6.1	Eşek beslenmesi, bakımı, korunması	89
2.6.2	Eşek ölümleri	91
2.7	MÖ II. Binde Anadolu'da At.....	93
2.8	Yazılı Metinlerde Katır.....	96
2.9	Domuz Yetiştiriciliği	99
2.10	Yazılı Metinlerde Geçen Hayvansal Ürünler	101
2.10.1	Et	101
2.10.2	Bal	104
2.11	Yazılı Metinlerde Geçen Hayvansal Yağlar	108
2.11.1	Tereyağı.....	110
2.11.2	Domuz yağı	110
	SONUÇ.....	113
	KAYNAKÇA.....	115
	ÖZGEÇMİŞ	

.....Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “**MÖ II. Binyılda Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti** ” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlâk ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

23/ 09/ 2021

İmza

Çiğdem ÇELİK

TEZ KABUL VE ONAY

Çiğdem ÇELİK tarafından hazırlanan **MÖ II. BİNYILDA ANADOLU'DA HAYVANCILIK VE HAYVAN TİCARETİ** başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği/oy çokluğuyla] başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan :

İmza:

Danışman :

İmza:.....

Üye :

İmza:.....

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun/...../2021 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Kültepe tabletleri, Anadolu'nun Eskiçağ tarihini aydınlatan en eski yazılı kaynaklardır. Bu metinler, MÖ ± 1975-1723 yıllarına denk gelen ve “Asur Ticaret Kolonileri Devri” olarak da bilinen bir döneme aittir. Kültepe’de bulunan tabletlerin büyük bir bölümünde, Asurlu tüccarların ticaret hayatıyla ilgili konular yer almış bunun yanında, sayıları az olmasına rağmen Anadolu halkından olan kişilere ait belgeler de yer almıştır.

Bu çalışmada MÖ II. Binyılda Anadolu'nun yerli halkının hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak elde ettiği hayvansal ürünler, bu hayvansal ürünlerin Anadolu halkının ekonomisine katkısı, yerli halkın beslenme alışkanlıkları gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca Anadolu'nun komşu ülkelere sattığı veya diğer ülkelerden satın aldığı ürünler, hayvan yetiştiriciliği, Anadolu’da yapılan hayvancılık faaliyetinin büyüklüğü ve çeşitliliği, hayvanların kullanıldığı alanlar gibi konular da araştırılmıştır.

“MÖ II. Binyılda Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti” adlı çalışma hazırlanırken, Kültepe tabletleri esas kaynağımız olmuş, konumuzla ilgili bazı kitapların ilgili bölümleri ve makalelerdeki bilgiler bir araya getirilmiş, arkeolojik veriler de yeri geldikçe konumuz dâhilinde kullanılmıştır.

Bu çalışmanın her aşamasında bana yardımcı olan desteğini hiçbir zaman esirgemeyen çok kıymetli eşim Aleattin Çelik’e ve ayrıca değerli Hocam Doç. Dr. Sırrı Tiryaki’ye içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Çiğdem ÇELİK

BİNGÖL-2021

ÖZET

Tezin Başlığı: MÖ II. Binyılda Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti
Tezin Yazarı: Çiğdem ÇELİK
Danışman: Doç.Dr. Sırrı TİRYAKİ
Ana Bilim Dalı: Eskiçağ Tarihi
Bilim Dalı: Tarih
Kabul Tarihi: 23.09.2021
Sayfa Sayısı: 9(Ön kısım) + 124 (Tez)
Kültepe tabletleri, Asurlu tüccarların daha çok kendi aralarında yapmış oldukları ticareti belgeleyen ekonomik içerikli yazışmalardan meydana gelmiştir. Bu tabletlerde Asurlu tüccarların, Anadolu halkı ve yerel yönetimler ile ticari ve hukukî ilişkilerini gösteren belgelere de rastlanmıştır. Kültepe tabletlerinden, Anadolu insanının sosyo-ekonomik yapısı hakkında fikirler edinilmiştir. Bu açıdan, başta küçükbaş hayvan çeşitleri olmak üzere büyük baş hayvanlar ve çeşitli hayvansal ürünler, Anadolu halkının önemli bir geçim kaynağını oluşturmuştur. Bu çalışmada, öncelikli olarak Koloni Çağı Anadolu’su çeşitli yönleriyle ele alınmış, coğrafyanın insan hayatı üzerindeki etkilerinden bahsedilmiştir. Daha sonra Kültepe metinlerinde bahsedilen küçük ve büyük baş hayvan ticaretinden başlayarak, Anadolu insanının hayvancılık faaliyetleri, hayvansal ürünler ve hayvancılıkla ilgili meslekler ele alınmıştır. Hayvan yetiştiriciliği hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca, Koloni Çağı Anadolu’sunun başlıca ulaşım ve nakliye aracı olan ve bu yönüyle de, Asurlu tüccarlar için vazgeçilmez bir hayvan olarak görülen başta eşek olmak üzere at ve katır da değerlendirilmiştir.
Anahtar Kelimeler: Anadolu, Kültepe, Hayvan, Hayvancılık, Eşek, At, Katır

ABSTRACT

Title of the Thesis: Husbandry and Animal Trade İn Anatolia Around 2000 BC
Author: Çiğdem ÇELİK
Supervisor: Doç.Dr. Sırrı TİRYAKİ
Department: Ancient History
Sub-field: Tarih
Date: 23.09.2021
Paper of Number: 9 (front) + 124 (thesis)
Kültepe tablets are composed of economic correspondence documenting the trade between Assyrian merchants. In these tablets, documents showing the commercial and legal relations of the Assyrian merchants with the Anatolian people and local governments were also found. Ideas about the socio-economic structure of the Anatolian people were obtained from the Kültepe tablets. In this respect, cattle and various animal products, especially ovine varieties, constitute an important source of income for the Anatolian people. In this study, primarily Colonial Age Anatolia was discussed with its various aspects, and the effects of geography on human life were mentioned. Then, starting from the small and large cattle trade mentioned in the Kültepe texts, the livestock activities of the Anatolian people, animal products and occupations related to livestock were discussed. Information about animal husbandry was given. In addition, horses and mules, especially donkeys, which are the main means of transportation and transportation in Colonial Age Anatolia and seen as indispensable animals for Assyrian traders, were also evaluated.
Keywords: Anatolia, Kültepe, Animal, Husbandry, Donkey, Horse, Hinny

KISALTMALAR

C.	Cilt
S.	Sayı
s.	Sayfa
Dr. Öğr. Üyesi	Doktora Öğretim Üyesi
Ed.	Editör
MÖ.	Milattan Önce
Prof.	Profesör
Çev.	Çeviri
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
v.b	Ve benzeri
Y.y	Yüzyıl
Doç.	Doçent

GİRİŞ

Kültepe kazılarında ele geçirilen hayvan şeklindeki içki kapları, mühürler ve mühür baskılarında betimlenen hayvanlar, çeşitli eserler üzerindeki hayvan figürleri ve kabartmalar, Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Anadolu'da var olan hayvanları göstermesi açısından önemli kaynaklardır. Kültepe'de yapılan kazı çalışmalarında ele geçen eserlerde tasvir edilen hayvan figürleri, günümüzdeki pek çok hayvanın Eskiçağ Anadolu'sunda da bilindiğini göstermiştir.

Kültepe metinlerine göre MÖ II. Binde en çok yetiştirilen hayvanlar başta koyun olmak üzere keçi, sığır/öküz ve domuz olmuştur. Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarının alım satımı, daha çok yerli halk arasındaki belgelerde yer almıştır. Koyun, en çok yetiştirilen hayvan olmuş, hem etinden hem de ticarete büyük bir öneme sahip olan yününden faydalanmak için beslenmiştir. Küçükbaş hayvanlar arasında keçi de yetiştirilmiştir. Büyükbaş hayvanlardan olan sığır/öküz, Anadolu'da hem eti ve derisi için beslenmiş hem de iki ya da dört tekerlekli yük arabalarına takıldığı için ayrıca tarlaları sürerken sabana koşulan bir hayvan olduğu için yetiştirilmiştir. Domuz ise belgelerden öğrendiğimiz bilgilere göre daha çok yağı için yetiştirilmiştir. Domuz, Kültepe kazılarında Asurlu ve yerli şahısların evlerinde bulunan içki kaplarında da bolca betimlenmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz kesim hayvanları dışında ticaretin en önemli unsuru ulaşımı sağlayan eşekler ve metinlere göre bir binek hayvanı olan “*perdum*” yük taşıma ve binme için kullanılan diğer hayvanlardır. Kervan yolculuklarında eşekler daha çok tercih edilmiştir. Bunun sebebi ise diğer büyükbaş hayvanlara göre, zor iklim şartlarına ve aşılması zor olan yollara daha dayanıklı olması ve bakımının daha kolay olmasıdır. Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde, eşekler, sadece Anadolu-Asur arasındaki ulaşım ve taşımada kullanılmamış, aynı zamanda Asurlu tüccarlar ve yerli halk tarafından Anadolu'nun diğer şehirlerine, kasabalara ve pazar yerlerine gitmek için binek hayvanı olarak da kullanılmıştır. *Perdum*, Kültepe metinlerinde hem yerlilerin hem de Asurlu tüccarların ticaretini yaptığı, pahalı bir hayvan olarak gösterilmiştir. *Perdum* ticaretinin yerel yönetimin izniyle yapılması, *perdum*'un satış

fiyatının diğer büyükbaş hayvanlara göre daha fazla olması, *perdum*'un eşek, koyun ve sığira göre daha değerli bir hayvan olduğunu göstermiştir.

Yetiştirilmesi ve bakımı diğer hayvanlara göre daha zor olan aynı zamanda pahalı bir hayvan olan at ise sıradan halk tarafından değil, kraliyet ailesi tarafından günlük hayatta ve askerî seferlerde binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Anadolu'da yetiştirilen hayvanlar arasında domuz da yer almıştır. MÖ II Binlerde Anadolu'da küçükbaş ve büyük baş hayvan yetiştiriciliğinin dışında arıcılık da yapılmıştır. Kültepe tabletlerinde Akadça *dispum* ve Sümerce LAL olarak geçen bal, tabletlerde alım-satımı yapılan ve sipariş verilen ticarî bir ürün olarak kaydedilmiştir. Nitekim belgelerde bal ve bal üretim merkezlerinden de bahsedilmiştir. Kültepe tabletlerine göre, Anadolu'da bal üretim merkezi olarak bilinen şehirler vardı. Kaipitra ve Ursu şehirleri, bal siparişlerinin verildiği, arıcılık faaliyetlerinin yoğunlaştığı şehirler olarak karşımıza çıkmıştır. Tereyağı, et ve bal ise önemli hayvansal besinler arasında yerini almıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÖ II. BİNDE ANADOLU'NUN SOSYO-POLİTİK KONUMU

Anadolu veya Küçük Asya, kuzey yarım kürede bulunan, “Eski Dünya Kara Kütleleri” şeklinde tanımlanmış, Asya, Avrupa ve Afrika Kıtalarına uzanan bir köprü görevi görmüştür. Anadolu gerek doğu ve batının kesiştiği önemli bir kavşak noktası olması gerekse üç tarafının denizlerle çevrili olmasından dolayı tarihin eski dönemlerinden beri tercih edilen bir yerleşim yeri olmuş, farklı uygarlıkların doğup geliştiği bir bölge olma özelliği göstermiştir.¹

Anadolu, en erken yerleşim yerlerinin bulunduğu izlerin bulunduğu coğrafi bir bölge olup, Ön-Asya'nın önemli ve büyük bir parçasıdır. Doğu'da Van Gölü ve İran'ın bir bölümü, güneyde Mezopotamya'nın Irak ve Suriye'den geçen sınırları ile bilinen bir bölgedir. Güneyde Akdeniz, batıda Ege Denizi, kuzeyde Marmara ve Karadeniz'le çevrili bir yarımada'dır.² Ayrıca orta iklim kuşağında ve Asya Avrupa ve Afrika kıtalarının birbirine yaklaştığı stratejik bir bölgede yer aldığı için, bu iklim kuşağının çeşitliliklerini de bünyesinde barındırmıştır. Bu özellikleriyle Anadolu, kıtalararasında kilit noktası olmuş ve tarih boyunca hem jeopolitik, hem de sosyal-ekonomik bir öneme sahip olmuştur.³

Anadolu, Eski Doğu ve Eski Batı kültür ve medeniyetlerinin birbirine en çok yaklaştıkları hatta kültürel bütünleşmenin meydana geldiği bir bölgedir. Tarih boyunca farklı toplumlar tarafından farklı şekillerde isimlendirilen bu bölge aynı zamanda insanlık tarihinde medeniyet inşa etme açısından önemli bir role sahip olmuştur. Hatta arkeolojik çalışmalar sonucunda bu bölgenin dünyanın ilk yerleşim yerlerine ev sahipliği yaptığı tespit edilmiştir.⁴

¹ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1991, s.1.

²Türkan Kejanlı, “Anadolu da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Diyarbakır, 2005, s.89.

³Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Ekin Basım Yayınları, 11.Baskı, Bursa, 2011, s.3.

⁴ Aslıhan Çayrak, *MÖ. II. Binyılda Anadolu'da Vade ve İpotek Sistemi*, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2018, s.5.

Anadolu, Avrupa ve Asya'yı birleştiren bir köprü konumunda olmuştur. Anadolu, engebeli yapısı, konumu, elverişli coğrafi özellikleri ve zengin doğal kaynakları sayesinde en eski çağlardan beri çok farklı uygarlık oluşumlarına tanıklık etmiştir. Böylece çoğu zaman birbirinden habersiz olarak kurulan uygarlıklar, aynı zamanda Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşamış, bu durum çoğu kez toplumların farklı gelişim süreçleri yaşamalarını da sağlamıştır. Bu özelliği sayesinde Anadolu bölgesel uygarlıklar ülkesi olarak tanımlanmıştır.⁵

Asya ve Avrupa kıtaları arasında köprü görevi gören Anadolu'nun Eski Çağ tarihinde önemini artıran unsurlardan biri Eski Çağ'ın önemli merkezleri olan Mezopotamya, Mısır, Akdeniz uygarlıkları gibi eski batı ve doğu medeniyetleri arasında kalmış olmasıdır. Anadolu'nun güney doğusunda Eski Şark, batısında Akdeniz medeniyetini de oluşturan Yunan-Roma medeniyetlerini de içine alan eski batı unsurlarının varlığı Anadolu'ya kültürler arası geçiş ve etkileşim bölgesi olma özelliği kazandırmıştır.⁶ Bu sebeple tarih boyunca çeşitli uygarlıkların hem yerleşim hem de uğrak yeri olmuştur. Anadolu'nun fiziksel ve iklimsel özellikleri, her dönemde insan hayatını ve dolayısıyla tüm ekonomik hayatı etkilemiştir.⁷

Anadolu'nun coğrafi özellikleri; yeryüzü şekilleri, akarsuları ve iklim şartları Anadolu tarihinin oluşmasını sağlamış, Anadolu insanının sosyal ve ekonomik hayatını etkilemiştir. Anadolu'nun kıtalar arasında bulunması kavimlerin rahat hareket etmesine ve Anadolu'yu geçit olarak görmelerine sebep olmuştur.⁸

Kuzeyde Avrasya bozkırlarıyla, güneyde ise Yakın Doğu ülkeleri arasında önemli bir bağlayıcı özelliğe sahip olan bölge çevresel özellikleri ile insanların yaşamını yakından etkilemiştir.⁹

⁵ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, Genişletilmiş Beşinci Basım, İstanbul, 2016, s.1.

⁶ Hacı Çoban, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu Uygarlıklarına Etkisi", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Cilt:1, 2013, s.30.

⁷ Metin Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2010, s.1

⁸ Tahsin Özgüç, "Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi", *Anatolia*, VII, Ankara, 1963, s.28.

⁹ Aynur Özfirat, , "Doğu Anadolu Yayla Kültürleri(MÖ. 2. Binyıl)", *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 2001, s.12.

Anadolu Yarımadası, tarihin ilk zamanlarından beri pek çok göç dalgasına maruz kalmıştır. Bundan dolayı bölge hiçbir zaman homojen bir nüfus yapısına sahip olmamıştır. Bu sebepten Anadolu, tarihin her döneminde farklı milletlerin bir arada yaşadığı ve farklı sosyal yapıları bünyesinde barındıran kendine has özellikler göstermiştir.¹⁰ Dönemin yazılı belgelerinde geçen farklı kültür ve milletlere ait şahıs ve tanrı isimleri, Koloni Dönemi'nde, Anadolu'da farklı etnik grupların yaşadığını göstermiştir.¹¹

Anadolu, MÖ II. Binli yılların başında, Yukarı Mezopotamya'dan, Orta Anadolu'ya ticaret yapma gayesiyle gelen Asurlu tüccarlar sayesinde tarihi devirlere girmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi olarak adlandırılan ve yaklaşık 200 yıl kadar sürdüğü düşünülen bu dönem, Eski Anadolu kültür tarihi açısından oldukça önemlidir. Çünkü Anadolu tarihini aydınlatan en eski belgeler bu döneme aittir. Bu belgeler, Asurlu tüccarların, hem yerleşim yeri hem de ticaret merkezi olarak seçtikleri Kültepe'de bulunmuştur.¹²

Anadolu'nun MÖ II. Binyılı başlarından beri yaklaşık 200 yıllık dönemi ile ilgili bilgilerin önemli bir kısmını Kültepe tabletlerinden öğrenmekteyiz. Asur Ticaret Kolonileri Çağında¹³ Anadolu'da küçük devletçiklerden oluşan birtakım yerel krallıkların varlığı ve bu krallıklarda kraliçelerin de idari yetkilerinin olduğu metinlere yansımıştır.¹⁴ Anadolu'da henüz merkezi bir idarenin olmadığı yerel yöneticiler tarafından idare edilen büyüklü-küçüklü şehir devletlerinden meydana gelen siyasî bir yapı var olmuştur.¹⁵

Anadolu halkı, Hattice dilini konuşma dili olarak kullanmış, yazı dili olarak ise, Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilen çivi yazısını kullanmıştır.

¹⁰ Ercüment Yıldırım, "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Güneydoğusunun Etnik ve Sosyal Yapısı" *XVII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2018, s.15.

¹¹ Esma Öz, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s.VII.

¹² Esma Öz, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s. VII.

¹³ Remzi Kuzuoğlu, "Eski Asurca Metinlerde Tablet Kapları ve Kültepe'den Arkeolojik Örnekler" , *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53, 2 (2013) s.14.

¹⁴ İrfan Albayrak, "Koloni Çağında Yerli Bir Bayan Madavada", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirisi*, Çorum 16-22 Eylül 1996, Ankara 1998, s.1.

¹⁵ Hakan Erol, "Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı" *38. ICANAS, Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, Cilt:3, 2012, s.1306.

Asurlu tüccarlar ile yerel halk arasında önceleri sorun olan konuşma dili tüccarların yerel halkın dilini, yerel halkın da Asurluların dilini öğrenmesi ile ayrıca yapılan evlilikler sayesinde ortadan kalkmıştır.¹⁶

Kültepe'deki yerleşimler merkez ve çevre bölgelerden meydana gelmiştir. Köy dediğimiz bölgeler bir merkeze bağlanmıştır. Siyasi, ekonomik ve dinsel kurumlar ve semboller merkezde yer almıştır. Merkezi yerleşimin en yüksek yerinde kralın ve yönetici sınıfın bulunduğu saray ve diğer önemli devlet kurumları yer almıştır. Yerli halk bu yapının ya etrafında ya da biraz uzağında yaşamıştır. Zamanla bu merkezlerde aşağı ve yukarı kent olmak üzere ayırım görülmeye başlanmış. MÖ II. Binyılın başlarında Kaniş'teki gibi bazen yerli halk mahallelerinden ayrı olarak yabancılara ait mahalleler de yer almıştır.¹⁷

MÖ II. Bin yıllarda Orta Anadolu'nun sosyal yapısını anlayabilmek için, üç gruptan ve yine bunların alt-gruplarından oluşan sosyal tabakaları bilmek gerekmektedir. Birinci grup, kraliyet ailesi, saray halkı ve devlet memurlarından oluşmaktadır. İkinci grupta ise özgür yani işyeri sahibi ve mülk sahibi zanaatkârlar ve çiftçiler ayrıca bunların yanında çalışan özgür işçiler yer almıştır. Üçüncü grupta ise borcundan dolayı köle olmuş insanlar veya doğuştan köle olanlar yer almıştır. Anadolu halkıyla beraber yaşayan ve bu toplumun bir parçası olan başka bir grup ise Asurlu kolonistlerdi.¹⁸

Anadolu'nun MÖ II. Binyıllarındaki sosyokültürel yapısı henüz tam anlamıyla ortaya çıkarılabilmemiş değildir. Eski Anadolu'nun siyasi yapısı hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz en eski belgeler, ilk olarak Eski Asurca yazılmış ve büyük çoğunluğu Kültepe'de bulunmuş tabletler ile Hititlere ait merkezlerde bulunan Hititçe, Hattice ve Hurrice kaynaklar olmuştur. Yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda, Anadolu'nun bilinen en eski kavminin Hattiler olduğu söylenebilir. Hattilerden başka, Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağında veya bu

¹⁶ Hakan, Erkuş, - Arif Gümüş, "MÖ 2. Binli Yıllarda Anadolu'da Maliyet Kayıtları", *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, 2019, s.279.

¹⁷ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda) Orta Anadolu'nun Sosyoekonomik Yapısı*, Doktora Tezi, Konya, 2010, s.54-55.

¹⁸ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda) Orta Anadolu'nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.68.

çağı takip eden dönemde Hatti, Hitit, Hurri, Luwi, Pala ve Kaşkaların kronolojik olarak arka arkaya ve kısmen çağdaş olarak varlıklarını devam ettirdikleri bilinmiştir.¹⁹

Anadolu, farklı kültür ve uygarlıklarının bir arada yaşadığı hatta kültürel melezleşmenin olduğu bir yerdir. Tarih boyunca farklı kültürler tarafından türlü şekillerde isimlendirilen bu coğrafya aynı zamanda insanlık tarihinde medeniyeti inşa etme açısından oldukça önemlidir. Ancak yazılı kaynakların oluşturulduğu zamana kadar Anadolu'nun yerleşik düzeninin inşasını sağlayan toplumların kendilerine ve yaşadıkları çevreye ne tür isimler verdikleri konusunda fikir sahibi olamıyoruz. Bu cümleden hareketle Mezopotamyalı Sümer ve Akad toplumlarının diğer taraftan krallarının yaptıkları başarılı seferlerle ilgili tuttukları kayıtlarda ilk defa bu bölgeye “*Hatti Memleketi*” adının verildiği ve ayrıca burada yaşayan toplumların isimleriyle zikredildiklerini, bunun yanında memleketin ekonomik kaynaklarından da söz edildiğini öğrenmekteyiz. Gerçekten söz konusu kral yazıtları dönemin Anadolu coğrafyasının siyasi ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler vermiştir.²⁰

Kültepe tabletlerinde, Asurlu tüccarlar, yerli halktan bahsederken “nua’um” (nuwa’um) kelimesini kullanmıştır. Bu kelimenin, yerlilerin henüz yazıyı kullanmamalarından ve Asurlu tüccarlarla farklı dilleri konuşmalarından kaynaklandığı ile ilgili bilgiler bulunmuştur. Kültepe metinlerinde, Asurlular’ın “DUMU Assur” “Asur vatandaşı” olarak, yerlilerin ise “nua’um” kelimesine ek olarak, Akad’ca şa elemanının, söz konusu kimsenin ismi ile geldiği şehrin adının arasına yazılarak ya da yer adının sonuna aidiyet eki getirilerek Kanişli, Waşuşanalı şeklinde isimlendirdiklerini görmekteyiz.²¹

MÖ II. Binyılda Anadolu’da yaşayan Hititler’in belgelerinde kendilerinden önceki toplumlar hakkında ayrıntılı bilgiler yer almıştır. Bu belgelerde, adı geçen toplumların tanrı adları, onlara yapılan dualar anlatılmıştır, örneğin, Hititce-Hattice olmak üzere iki dilde yazılmış bir Boğazköy tabletinde “*Yeni bir saraya kapı*

¹⁹ İrfan Albayrak, “Kültepe Metinlerinde Geçen Nuwa’um “Yerli” Kelimesi”, *Ömer Çapar’a Armağan Kitabı*, Hel Yayıncılık, Ankara, 2012, s.13.

²⁰ Aslıhan Çayrak, *M.Ö II. Binyıl’da Anadolu’da Vade ve İpotek Sistemi*, s.5.

²¹ Esma Öz, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu’nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.19.

mandalı takıldığında töreni yöneten rahip şunları söyler" denildikten sonra, bizim yanlış olarak proto-Hattice dediğimiz ama aslında Hattice olan dualar yazılmıştır. İşte bunun gibi belgelerden, Hititler öncesi Anadolu'nun etnik yapısı ve bu dönemde burada yaşayan kavimlerin hangi bölgelerde oturdukları öğrenilmiştir.²²

Böylece MÖ II. Binyılında Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Orta Anadolu'da Kızılırmak bölgesi ile Toroslar arasında ayrıca Yeşilırmak'a kadar uzanan bölgede Hattiler, Toros dağlarının gerisinde Akdeniz sahilleri ile Batı Anadolu kıyılarında Luwiler yer almıştır. Hurriiler'e gelince Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesinde yaşamıştır.²³

Dönemin yazılı kaynakları ışığında MÖ II. Binyılı olarak tanımladığımız bu zaman diliminde Anadolu coğrafyasındaki askeri ve politik yapılanmalar şunlardır:

1.1 Hattiler

MÖ II. Binyılın ortalarından beri Orta Anadolu'da, küçük beylikler şeklinde yaşam süren Hattiler, Anadolu'nun en eski yerli halkıdır. Anadolu'nun, şuan için bilinen en eski adı "Hatti ülkesi" olup, bu ad ilk olarak Akad Dönemi'ndeki belgelerde geçmiştir.²⁴ İlk defa Akad Dönemi yazılı kaynaklarında görülen bu adlandırma yüzyıllar boyunca kullanılmıştır.²⁵

Anadolu'nun bilinen en eski kavmi Hattiler dışında, Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda veya bu çağın devamında Hatti, Hitit, Hurri ve Luwiler'in, kronolojik şekilde arka arkaya ve kısmen çağdaş olarak varlıklarını devam ettirdikleri bilinmektedir.²⁶

²²Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.27.

²³Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.28.

²⁴Esma Öz, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.20.

²⁵Tuğba Sabuncuo, *Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Çocuk (MÖII. Binyılın Sonuna Kadar)*, Doktora Tezi, Kasım 2019, Denizli, s.188.

²⁶İrfan Albayrak, "Kültepe Metinlerinde Geçen Nuva'um "Yerli" Kelimesi", s.13.

Hattilerin Asur Ticaret Kolonileri devrinde yaşadığı birçok Hattice kelimenin Kültepe metinlerinde yer almasından anlaşılmıştır. Onların özellikle Kızılırmak kavisini boyunca yaşamış oldukları anlaşılmıştır. Hattiler MÖ III. Bin yıldan itibaren geliştirdikleri madencilik teknolojisini bu dönemde de devam ettirmiştir. Hattiler MÖ II. Bin yıldan önce Anadolu'ya gelen Hititleri kültürel yönden de oldukça etkilemiştir. Hatti krallarının koloni döneminden beri Hititler tarafından tapınım gördükleri öğrenilmiştir. Yine devlet yönetimi ile ilgili olarak kral ünvanı Tabarna ile kraliçe ünvanı Tawannana ve veliaht anlamına gelen tuhkanti kelimelerinin de Hititler tarafından Hattilerden alındığı anlaşılmıştır.²⁷

1.1.1 Hatti dili

Hititçe'den önce, Orta Anadolu'da konuşulan en eski dil Hattice'dir. Hititçeyle hiçbir akrabalık ilişkisi olmayan Hattice, yerli bir Anadolu dilidir.²⁸

Hattiler, MÖ II. binyıl başlarında Orta Anadolu'yu istilâ eden Hititler'den kültürel bakımdan çok daha üstün olmuştur. Çünkü Hititçe'de, Hattiler'den alınmış birçok kelime bulunmuştur. Örnek verecek olursak Hititçe'de "insan" demek olan "antuhša"nın, Hattice "antuhhü"den geldiği filologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Hattice "kral" anlamına gelen "Tabarna"nın Hititçe'de "Labarna" haline geldiği anlaşılmıştır. Yine, "Ana Kraliçe" anlamına gelen "Tavanana" ile "veliaht" anlamına gelen "tühkanti" kelimeleri hep Hattice'den gelmiştir. Bu kelimelere bakarak Hattiler'in krallıkla idare edilen bir toplum oldukları anlaşılmıştır. Bunların dışında saray teşkilâtına ait olan saki, sofracı başı, aşçı başı gibi birçok meslek adlarının, Hititçe metinlerinde yazılması, bu kelimelerin Hititçe anlamının olmadığını ve Hititler'in bu kelimeleri Hattiler'den aldığını göstermiştir.²⁹

Hattilerin dili hakkında pek az bilgiye sahibiz. Dağ, nehir, kent, tanrı adları ile bazı dinsel ve mitolojik konulu metinlerde Hatti dilinin kalıntılarına rastlanmıştır. Bunlardan en önemlisi 'Gökten Düşen Ay Tanrısı' adlı metin Hatti ve Hitit dilinde

²⁷ Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri MÖ.1975-1725*, Kayseri, 2004 s.17.

²⁸ Esma Öz, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.21.

²⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.28.

yazılmış bir metindir. Hattice ön ekli bir dildir. Örneğin çoğul eki kelimenin başına eklenmiştir.³⁰

1.1.2 Hattiler'in Dini

Hattiler'in dini, çok tanrılı yani politeist bir dindir. Çünkü Hattice metinlerde birden fazla tanrı adına rastlanmıştır.³¹ Kültepe metinlerinde altı tane Hatti tanrısının adı geçmiştir. Hatti tanrı adlarının Kaniş, Zalpa, Alişar ve daha sonraki Hitit krallarının adlarıyla anılması bu tanrıların devlet panteonuna alındıklarını ve sarayda tapınımlarının olduğunu göstermiştir.³² Bu tanrıların adına bayramlar tertip edilmiştir.³³

1.2 Hurriiler

MÖ 4. Bin ortalarından itibaren, Transkafkasya Bölgesi'nin Kura-Aras Nehirleri arasında kalan bölgelerde Yakın Doğu'nun en uzun ömürlü ve mekânsal olarak en yaygın kültürü başlamıştır. Hurri'ler ismi ile anılan bu halk kaynaklara göre Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu'nun doğu kısımları, Kuzey Suriye, Filistin, Irak ve İran'ın Urmiye bölgelerine kadar yayılmıştır.³⁴ Hurriiler, Eski Çağ'ın en gelişmiş kültürlerinden birisi olan Karaz Kültürü'nün yaratıcıları olarak kabul görmüştür.³⁵ Hurriilerin, Anadolu'daki varlığı ile ilgili bilgi sahibi olabileceğimiz ilk kaynak, Akadlar Dönemi'ne ait olayları anlatan "Mücadelenin Kralı" anlamına gelen, "ŞarTamhari" metinleridir.³⁶ Anadolu'da yoğun şekilde varlık gösteren Hurri toplumunun MÖ 3. binyılın son çeyreği ve II. Binyıl siyasi, sosyal ve kültürel tarihlerini, kısıtlı da olsa, yazılı kaynaklardan takip etmek mümkün

³⁰ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 2005, s.15-17.

³¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.29-30.

³² Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri MÖ.1975-1725*, s.17.

³³ Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri MÖ.1975-1725*, s.71.

³⁴ Akın Bingöl, "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6, 2013, s.119.

³⁵ Mehtap Dinçer, "Hurriilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu", *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 1, Mart 2020, Samsun, s.1.

³⁶ Aslıhan Çayrak, *MÖ. II. Binyıl'da Anadolu'da Vade ve İpotek Sistemi*, s.8.

olmuştur.³⁷ Hurriler'in ana vatanının Kafkasya olduğu veya büyük bir ihtimalle Transkafkasya'da yani Van Gölü, Ağrı Dağı ve Hazar Denizi arasındaki bölgeye yayılmıştır.³⁸ Hurriler, Doğu Anadolu'da özellikle Van Gölü çevresinde görülmeye başlamıştır³⁹ zamanla bütün Ön Asya'ya yayılmıştır.⁴⁰ Hurriler bu dağlık bölgede Urartularla birlikte oturmuştur. MÖ III. Binyılın sonlarına doğru da güneye doğru göç ederek Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Kuzey Mezopotamya'daki Musul-Kerkük çevresine yerleşmiştir.⁴¹

MÖ VII. Yüzyıla kadar varlığını devam ettiren ve konuştuğu dil bakımından filolojik olarak Asya kökenli olduğu kabul edilen bu kavim bugün "Hurri" adıyla adlandırılmıştır.⁴² 'Hurri' yerli halkın kendine verdiği addır. Üçüncü binyılın başında ortaya çıkan birinci binyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdüren bir ırk birliğidir.⁴³

Asurlu tüccarların Anadolu'da yerli beylerin izni ile karşılığında belli bir vergi ödeyerek aralarında ve yerli halk ile yapmış oldukları ticareti ve sosyal ilişkileri anlatan metinlerde Hurrice şahıs adları geçmiştir. Asur Ticaret Kolonileri zamanında Anadolu'da Hatti, Hitit ve Luwi halklarının yanında az da olsa Hurriler vardı. Anadolu'da Hurriler'in varlığı, sadece Asur Ticaret Kolonileri zamanında ortaya çıkmamıştır. Anadolu'nun. Kapadokya veya Kültepe metinlerinde yaklaşık 50 kadar Hurri şahıs adı tespit edilmiştir.⁴⁴

MÖ III. Bin yılının başında Anadolu'nun güneydoğusunda ortaya çıkan ve MÖ VII. Yüzyıla kadar varlıklarını devam ettiren Hurriler; kültürel özellikleriyle ve sahip oldukları dil yapısı ile birlikte yaşadıkları toplumlardan ayrılmıştır. Hurrilerin homojen nüfus yapısına sahip olan Kaniş gibi önemli bir ticaret kentinde yer alması, Hurri toplumunun sınıflara ayrılmamış olduğunu göstermiştir. Hurri kültürünün Hitit

³⁷ Mehtap Dinçer, "Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu", s.2.

³⁸ Ekrem Memiş, "Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakın Doğu Tarihine Yansımaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 15, Kasım 2018, Türkiye, s.297.

³⁹ Tuğba Sabuncuo, *Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Çocuk (MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar)*, s.190.

⁴⁰ Aslıhan Çayrak, *MÖ. II. Binyıl'da Anadolu'da Vade ve İpotek Sistemi*, s.8.

⁴¹ Ahmet Ünal, "Hurriler Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler" 1996 yılı *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara,1997, s.13.

⁴² Adil Alpman, "Hurriler" *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 1982, s.283.

⁴³ Serihan Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi Ve Kültürü*, Yüksek Lisans Tezi Ankara, 2010, s.30.

⁴⁴ Adil Alpman, "Hurriler", s.290.

toplumunda var olması, Hurrilerin politik ve ticari olarak etkili olduklarını ve de gelişmiş bir sosyokültürel yapıya sahip olduklarını göstermiştir. Hitit devletinin son dönemlerinde Hurri etkisi oldukça güçlenmiş hatta Hitit kralları Hurri kökenli kadınlarla evlenmiş ve kendilerine de Hurri isimleri vermeye başlamıştır.⁴⁵

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Hurri toplumu hakkında bilgi elde edebileceğimiz başka bir kaynak ise Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya gönderdiği mektuptur. Bu mektup, Anadolu'nun güneydoğusundaki yerel kralların birbirleriyle yazıştıklarını, kendi aralarında antlaşma yaptıklarını ve mücadelelerin yaşandığını göstermiştir.⁴⁶ Bu mektupta adı geçen Mama Kralı Anum-Hirbi'nin isminin Hurri kökeninden “Anum” eki ile türetilmesi Anum-Hirbi'nin, Hurri soyundan geldiğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca yönettiği Mama Krallığı'ndaki toplumun büyük çoğunluğunu Hurrilerin oluşturduğunu göstermiştir.⁴⁷

Hurriler, siyasi varlıklarının yanında kültürel yönleriyle de Anadolu'yu yakından etkilemiştir. Başta din, dil, edebiyat, sanat ve tıp alanlarında Anadolu'da Hurri etkisi kendini göstermiştir. Hititlerin bazı dini metinleri Hurrice yazılmış ayrıca Hititler Hurriler'in birçok tanrısını kutsal saymıştır. Bu durum Hititlerin büyük oranda Hurri dininin ve kültürünün etkisi altında kaldığını göstermiştir. Tarihleri MÖ III. binyıla kadar uzanan Hurriler; Akad, Babil, Asur'un kültürel değerlerini kabul etmiş ayrıca bu kültürle kendileri de katkıda bulunarak Mezopotamya kültürünün Anadolu'da Akdeniz'de ve giderek batı dünyasında varlık göstermesine aracılık etmiştir.⁴⁸

Erken Hurri Kültürünün en dikkat çeken maddi kalıntısı keramiklerdir. Renk, biçim ve süsleme özelliği açısından Anadolu keramiği ile benzerlik gösteren Hurri keramiği ana hatları itibariyle yerli Anadolu karakterini yansıtmıştır. Bu durum, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kültürlerin çağlar boyunca gelenekçi bir yapıya sahip

⁴⁵ Ercüment Yıldırım, “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Güneydoğusunun Etnik ve Sosyal Yapısı”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, I.Cilt, Ankara, 2018, s.18.

⁴⁶ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Öncesi Anadolu'nun Siyasi Durumuna Genel Bir Bakış”, *Bilim, Kültür, Sanat ve Turizm Dergisi*, 15.Sayı, Çorum, 2014, s.41.

⁴⁷ Turgut Yiğit, “Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:38, 2005, s.57.

⁴⁸ Aslıhan Çayrak, *MÖ. II. Binyıl'da Anadolu'da Vade ve İpotek Sistemi*, s.9.

olduğunu göstermiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Hurri kültür birliğinin ikinci ortak özelliğini, mimari yapılar oluşturmuştur. Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Van bölgesinde görülen yuvarlak plânlı yapılar, geleneksel Hurri kültürünün önemli bir karakteristik özelliği olarak karşımıza çıkmıştır. Yuvarlak çadır tiplerinin bir benzeri olan bu evler, yarı göçebe olarak yaşayan Hurri kavimleri tarafından, çok fazla avantaja sahip olduğu için tercih edilmiştir. Genellikle 4 ile 13 metre çapında olan, ortasında merkezi bir direk bulunan tek kapılı bu yapıların duvarları kerpiçten yapılmıştır. Arı kovanına benzeyen bu yapıların çok geniş bir bölgede yaygın olarak tercih edilmesi, o devirde devamlı bir tehlikenin var olduğunu göstermiştir. Göçebe ve yarı-göçebe topluluklar tarafından yapılan, bir saldırı anında çabucak terkedilebilen bu evler, portatif ocaklarla ısıtılmıştır.⁴⁹

Hurriler'in Anadolu'ya Kafkaslardan geldiklerini iddia edenler olduğu gibi Anadolu'nun yerli halkı olup dışarıdan gelmediklerini söyleyenler de olmuştur. Çünkü Anadolu'da Neolitik Çağ'da kutsal sayılan ve birçok yerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Ana Tanrıçanın aslında Hurriler'in kutsal kabul ettiği tabiat tanrıçasının Frigler'in Kybele dedikleri Kubaba ile aynı tanrıça olduğu düşünülmüştür. Hurriler'in, Koloni Devrinde ise nüfusun büyük çoğunluğunu meydana getirdikleri ve özellikle kültürel açıdan büyük bir üstünlüğe sahip oldukları, Hititleri etkiledikleri görülmüştür. Hurriler'in, Hittit zamanında da nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu iddia edilmiştir. Böylece Hurriler'in yalnızca Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu'da değil Orta Anadolu'da da varlık gösterdikleri artık kesinlik kazanmıştır.⁵⁰

1.2.1 Hurri Yazısı

Hurri metinleri genellikle Babil çivi yazısı ile çok fonetik bir biçimde ve pek az ideogram kullanılarak yazılmıştır. Bazı Hurri metinleri Ugarit'te kullanılan sessiz harf yazısı ile yazılmıştır.⁵¹ Hititçe çivi yazılı belgelerde Hurri adına ilişkin en eski kayıtlar, bu yazının ilk olarak ortaya çıktığı döneme aittir. Hitit çivi yazısı eski Babil

⁴⁹Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.40.

⁵⁰ Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri MÖ.1975-1725*, s.18-19.

⁵¹Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.179

tarzında bir çivi yazısıdır ve bu yazı kuzey Suriye’de Hurrilerin aracılığıyla Hititler tarafından kendi dillerine uyarlanmıştır.⁵²

1.2.2 Hurri Dili

Hurrice eski Önasya dünyasının en dikkat çeken dillerinden biridir. Hint-Avrupalı ve sematik dillerle hiçbir alakası olmayıp ön eklerle kurulan Hattice’den de tamamiyle farklıdır.⁵³ Hurrice’nin en önemli özelliği dil yapısının arkaya takılan eklemelerle oluşturulmasıdır. Ancak Hurrice, bilinen diğer eklemeli dillerden hiçbiri ile yakınlık göstermemiştir. Hurri dilinde yazılmış önemli belgeler Hattuşa, Mari, Ugarit gibi merkezlerde ortaya çıkarılmıştır.⁵⁴ Hurrice, Akadca ve Sümerce’den bolca ödünç kelime almıştır. Ayrıca en başta Hititçe ve Akadça olmak üzere Luvice’ye de bol miktarda kelime de vermiştir. Özellikle Hititçe dini metinler, kurban metinleri ve fal metinleri, Hurrice teknik terimler ve kutsal nesne adlarıyla doludur.⁵⁵

1.2.3 Mitoloji

Hurriler özellikle mitoloji alanında değişik eserler vermiştir ve bu konuda öncelikle Hititlere daha sonra da Fenikelilerin ve Geç Hititlerin sayesinde Helen Dünyasına büyük ölçüde örnek olmuştur. Hurriler’in en önemli efsanesi tanrıların kralı olarak bilinen Kumarbi üzerine yazılmıştır. Bu efsanenin Hurriceden Hititçeye yapılmış çevirileri Hattuşa da ele geçirilmiştir.⁵⁶

1.2.4 Din

⁵² Serihan Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi Ve Kültürü*, s.33.

⁵³ Serihan Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi Ve Kültürü*, s.29.

⁵⁴ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.179

⁵⁵ Ahmet Ünal, “Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü Ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”, *1996 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara,1997, s.16.

⁵⁶ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.179.

Hurriler'in zengin bir panteonu yani tanrılar âlemi vardı. Hurri panteonunun baş tanrıçaları Teşup⁵⁷ ve Hepat'tır. Teşup fırtına tanrısıdır, Hepat ise Teşup'un karısıdır.⁵⁸

Hurriler'de din sağlam kurallara bağlı olup güçlü rahipler sayesinde çok iyi bir biçimde örgütlenmiştir. Bu yüzden Hurri dini Kizzuvatna'ya ve III. Hattuşili Dönemi'nden beri de Hitit ülkesine yayılmıştır.⁵⁹ Hurri tanrıları özellikle anlaşmaların sonunda şahit olarak gösterilen ilahlardır. Bu anlaşmalarda memleketin birçok Teşup'larından bahsedilmiştir. Hurriler'in dini yalnızca halk dini değildir, bilimsel bir dindir aynı zamanda.⁶⁰

1.2.5 Mimarlık

Hurri sınırları içinde Nuzi'de ve Alalah'ta Mitanni krallarının birer valisi bulunmuştur. Her iki kentte de Hurrice yazılı tabletler, Mitanni tarzı vazolar, mühürler ve duvar resimleri ele geçmiştir.⁶¹

1.2.6 Mühür Kazıcılığı

Hurri özelliğinin en çok belirgin olduğu sanat dalı mühür kazıcılığıdır. Değişik bir baskısının elimize geçtiği mühür tasvirlerinde plastik ifadeli bir stil göze çarpmıştır. Figürler daha çok kabarık olup detay çizgileri daha az kullanılmıştır. Birçok mühür tasvirlerinde toplu iğne başı gibi tomurcuklardan oluşturulmuş rozetler, hayat ağaçları ve daha başka birçok öge görülmüştür. İnsan ve hayvan vücutlarının bazı bölgeleri örneğin kalçalar, eller ve başlar da bu tomurcuklarla temsil edilmiştir. Buna tomurcuk stil denilmiştir. Bu mühürler bir tür camdan

⁵⁷ Adil Alpman, "Hurriler'de Ulusal Panteon Ve Yerel Panteonlar", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı:24,1979-1980, s.118.

⁵⁸ Serihan Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi Ve Kültürü*, s.35.

⁵⁹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 2005, s.180.

⁶⁰ Serihan Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi Ve Kültürü*, s.33-34.

⁶¹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.180.

yapılmış olup bütün Mezopotamya’da ucuzluğundan dolayı yaygınlaşmıştır. Hayat ağacı, grifon gibi öğeler çok sık tasvir edilmiştir.⁶²

1.2.7 Hurri Kültürü

Hurriler kendilerine özgü yetenekleriyle bazı konularda diğer halklara göre üstündü. Bunların başında sanat, el işçiliği ve teknik gelir. Fildişi, mühürcülük alanında da çok başarılı olmuştur. Hurriler’de kadın hakları çok üstündür. Kraliçelerin siyaset ve sosyal yaşamda rol almaları anaerkil bir yapıda olduklarını göstermiştir. Kölelerin hakları da diğer topluluklara göre üstün olmuştur.⁶³

1.3 Luviler

Luviler, Güney ve Güneybatı Anadolu’da bulunan Hint-Avrupalı bir kavimdir. Luviler’in nereden geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Kültepe tabletlerinden öğrendiğimize göre Luviler, Hititler ile aynı bölgede ve hatta aynı kent sınırları içerisinde yaklaşık 150 sene Asurlu tüccarlarla birlikte yaşamış ve onlarla ticaret yapmıştır. Luvi tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Luviler yazıcılık ve arşivcilik gibi mesleklerde süreklilik göstermiş ve okuma yazmaya önem veren bir toplum olmuştur.⁶⁴

Genelde Hititlerle akraba oldukları kabul edilen Luviler’in; Çanakkale veya İstanbul Boğazı üzerinden yani batıdan mı geldikleri yoksa Kafkasya üzerinden İran, Kuzey Suriye ve daha sonra Güney Doğu Anadolu üzerinden mi geldikleri hakkında kesin bir bilgi yoktur ve bu durum hala tartışma konusudur.⁶⁵

Luvice kökenli kelimeler, Kaniş’te (Kültepe), MÖ II. Binyıl başlarına denk gelen çivi yazılı belgelerde ortaya çıkarılmıştır. Bu çivi yazılı belgeler ışığında Luvi dilinin unsurları ayırt edilmiş ve Luvi kavminin Hititlerden önce Anadolu’da

⁶² Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.183.

⁶³ Ahmet Ünal, “*Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler*”, s.22-24.

⁶⁴ Esma Öz, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu’nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.26.

⁶⁵ Aslıhan Çayrak, *MÖ. II. Binyıl’da Anadolu’da Vade ve İpotek Sistemi*, s.10-12.

yaşadığı ortaya çıkmıştır.⁶⁶ Luviler, Eski ve Orta Hitit Dönemleri boyunca varlığını devam ettirmiş ayrıca Hitit İmparatorluğu Dönemi'ndeki çivi yazılı belgelerde geçen kişi adlarında sayısal olarak üstünlük göstermiştir.⁶⁷

Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde Luviler'den "Arzava" olarak bahsedilmiştir.⁶⁸ Bu durum Luvi yurdunun, Hitit belgelerinde geçen Arzava yurdu ile coğrafik olarak aşağı yukarı eş değer kabul edilmesiyle açıklanmıştır.⁶⁹

1.3.1 Luvi dili

Luvice, çivi yazılı metinlerde Luviya olarak geçen bir bölgenin dilidir ve Luviya bölgesi Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde, Arzava olarak kabul edilen bölgenin eski adı olarak da düşünülmüştür. Hattuşa'nın Büyük Kralları'nın anıtsal metinlerinde kullanılan hiyeroglifin, daha önce Hititçe olduğu düşünülmüş, sonra bu dilin Hititçe ile akraba olan Luvice olduğu anlaşılmıştır. Boğazköy arşivinde 175 tane Luvice metin ele geçirilmiş ve bu metinlerden bazılarının karşısında Hititçe tercümeleri de bulunmuştur. MÖ 12.– 8. yüzyıllar arasına denk gelen Luvi hiyeroglif yazıtları, genellikle halka yönelik ve anıtsal olup, bu metinlerde şehirlerin kuruluşu, tapınakların nasıl yapıldığı, hükümdarlar ve hizmetkârlarının, askerî ya da sivil alandaki başarıları gibi konular ele alınmıştır. Luvi dili, Hitit İmparatorluk Dönemi'nde gittikçe yaygınlaşmış, Hititçe'nin yerine geçmiş ve Hitit Devleti'nin yıkılışından sonra da güneydoğu bölgelerinde “Hiyeroglif – Luvicesi” denilen şekliyle varlığını devam etmiştir.⁷⁰

Luwice MÖ II. Bin yıl Anadolu'sunda Çivi yazısı Luwice ve Hiyeroglif Luwice olmak üzere iki farklı şekilde görülmüştür. Birbiriyle hem çok ilişkili ama bir

⁶⁶ Kürşat Bardakçı, “Yunan Panteonuna Luvi Etkisi: Pegastos Örneği”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Nisan 2019, Cilt 5, Sayı 1, s.94.

⁶⁷ Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakuboviç (Edt), *Luvi Uygarlığı Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din*, Kalkedon Yayınları, Cilt 1, İstanbul, 2016, s.79.

⁶⁸ Aslıhan Çayrak, *M.Ö II. Binyıl'da Anadolu'da Vade ve İpotek Sistemi*, s.10-12.

⁶⁹ Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakuboviç(Edt), *Luvi Uygarlığı Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din*, s.55.

⁷⁰ Esma Öz, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.26.

o kadar da bağımsız ve aralarındaki fark da oldukça azdır.⁷¹ Luvi dilinde yazılmış çivi yazılı metinlere ek olarak, bağımsız bir Luvice hiyeroglif yazısı da bulunmuştur.⁷²

Bronz Çağı ile Erken Demir Çağı'nda bütün Batı, Güneybatı Anadolu ve Kuzey Suriye'de konuşulan dil, Luvice ve onun lehçeleridir. Luvi dili Hint-Avrupa dil ailesinin Anadolu dilleri grubuna girmektedir.⁷³

1.3.2 Luvi yazıları

Kültepe tabletlerinde Luvice yer, şahıs ve tanrı isimlerinin varlığı görülmüştür. –muwa son eki ile biten yer adlarının Luvilere ait olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Luvi tanrı adları ile yapılmış teofor isimler metinlerde geçmiştir. Bunlar hem Luvice hem de Hititçe'dir. Bu durum Hititlerin Luvi tanrılarını kutsal saydıklarını göstermiştir. Ancak Kültepe metinlerinin çoğu Asurlu tüccarlara aittir ayrıca kolonilerin yayılış alanlarına bakarak Luvi'ler yaşadıkları bölgede pek fazla etkili olmamıştır diyebiliriz. Bu sebeple Kültepe metinlerinde geçen Luvilere ait yer adları ve tanrı adları daha sınırlı sayıda olmuştur.⁷⁴

MÖ II. Bin yılından itibaren Luvice kişi adları ya da Luvice kökenli kelimeler ticaret şehri Kültepe'de (Kaniş veya Neşa) bulunan Asur tabletlerinde görülmüştür. O dönemde Anadolu'da yaşayan Asurlu tüccarlar yerli halkı, "Luviler"ın karşılığı olarak *Nuwa'um* diye adlandırmıştır. Bu kelime Hitit kanunlarında ve diğer belgelerde Luvi dilinden yapılan çevirilerde batıda Luwiya diye isimlendirilen bir ülkeye işaret etmiştir.⁷⁵

⁷¹ Ali Osman Tiro, *MÖ. İkinci Bin Yılın İkinci Yarısında Hitit-Batı Anadolu İlişkileri Bölgenin Etnik Ve Siyasi Yapısı Hakkında Kaynaklara Ve Yayınlarla Genel Bir Bakış*, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2011, s.49.

⁷² Eberhard Zangger, *Luvi Uygarlığı Ege'nin Bronz Çağındaki Eksik Halka*, İstanbul, 2019, s.21-24.

⁷³ Eberhard Zangger, Serdal Mutlu, "Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı İle İlgili Çalışmalar" *idil*, Cilt 5, Sayı 24, 2016, s.1056-1061.

⁷⁴ Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri MÖ.1975-1725*, s.19.

⁷⁵ Eberhard Zangger, Serdal Mutlu, "Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı İle İlgili Çalışmalar", s.1056-1061.

Yazı genellikle ekonomik ihtiyaçtan dolayı gelişir. Batı Anadolu ticaret açısından büyük bir hammadde potansiyeline sahip bir bölge olmuştur. Siyasi olarak parçalanmış gözükse de burada erken dönemlerde yazıya ihtiyaç duyulmuştur. Hattuşa'daki çivi yazılı Luvi metinlerinin yayınlanmasıyla birlikte Luvi çivi yazısı, Luvi hiyeroglifleri ile ilişkilendirilmiş ve 520 işaretten oluşan Luvi hiyeroglif yazısı büyük oranda anlaşılmaya başlanmıştır. Hiyeroglif yazısının örnekleri daha çok resmi mühürler üzerinde görülmüştür. Söz konusu mühürlerde, merkezde yer alan isim ve unvanlar hiyeroglif yazısı ile etrafı ise çivi yazısıyla yazılmıştır.⁷⁶

Mezarlarda, kapılarda, kültür alanlarında, kutsal tören alayı güzergâhlarında gözlemlenen yazıtlar, Luvi devletlerinde yazının yayılımını ve taşıdığı önemi göstermiştir.⁷⁷

1.3.3 Luvi Dini

Kültepe metinlerine bakarak Luvi dini hakkında bir fikir ortaya atmak oldukça zordur. Metinlerde geçen tanrılar fırtına tanrısı Tarhu ve ışık tanrısı Tiwattır. Luvi'lerin çok tanrılı bir dine mensup olduklarını göstermiştir. Luvi tanrıları Hititler tarafından kutsal sayılmıştır. Böylece MÖ II. Bin yıl boyunca Luvilerle birlikte Hititlerin inançları da Anadolu'da yaşamıştır.⁷⁸

Luvi dini MÖ II. Binyılı kapsamaktadır. Bu dönem büyük oranda Hititlerle aynı zamana karşılık gelmiştir. Luvi dini, Hitit devlet diniyle bütünleşmesi için kayıt altına alınmıştır. Luvi kentleri Hitit İmparatorluğu'na bağlı oldukları için Hitit kralları Luviler'in yerel kültlerini korumuş benimsemiştir. Kraliyet ailesini tehdit eden uğursuz kuş kahinlerine karşı yapılan kuş falı ritüellerinin yanında kötü niyete, hastalığa ve büyücülüğe karşı özel ritüeller, Luvi ritüel teknikleri kullanılarak yapılmıştır. *Massan(i)* tanrı için kullanılan bir Luvice kelimedir. Bu isim ve ondan çoğalan isimler “tanrı”/ “ilah” ya da “tanrısalsal” anlamda kullanılmıştır. Kişi adlarına

⁷⁶ Eberhard Zangger, Serdal Mutlu, “Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı İle İlgili Çalışmalar”, s.1056-1061.

⁷⁷ Esma Öz, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.26.

⁷⁸ Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri MÖ.1975-1725*, s.19.

sahip tanrıların dışında Luviler, dağları, kaynakları ve nehirleri de tanrı olarak kabul etmiştir. Bu düşünce, Anadolu'daki diğer devletlerin de ortak özelliği olmuştur.⁷⁹

Luviler, başka etnik kökene sahip insanlarla birlikte yaşamıştır. Bu durum MÖ I. Binyıla kadar sürmüştür. MÖ I. Binyılda Luvice konuşan insanların yeni şehir devletlerini daha doğuda kurarak teşkilatlanmasıyla siyasi tarihlerinin yanında din tarihi açısından da önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bu değişimin en önemli nedeni Anadolu halkı ile Batı Samilerin kaynaşması olmuştur. Bunun sonucunda Anadolu dinsel gelenekleri Kuzey Suriye ve Arami gelenekleriyle kaynaşmış ve bir nevi “küreselleşme” meydana gelmiştir. Nitekim Tabal bölgesinde bulunan bir stelde yer alan tanrı listesi Hurri etkisi altında kalmış bir panteonu göstermiştir. Luvi dinine ait ögeler değişime açık hale gelmiş ve Hurri etkisine girmişlerdir. Luvi dinine ait ögeler, sonraki yüzyıllara, dini bir unsur olarak değil de bir “ata yadigârı” olarak geçmiştir.⁸⁰

1.3.4 Luvi Kültürü

Luwilerin toplumsal kültürleri konusunda söylenebilecek her şey, Demir Çağı'ndaki Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi'ne aittir. Arzawa, Mira, Hapalla gibi Bronz Çağı kent devletlerinin ve Apaşa, Milawanda gibi kentlerden Hitit metinlerinde sıkça bahsedilmesine rağmen, bölgede arkeolojik olarak en çok dikkat çeken yer Beycesultan'dır. Mimari ve çanak-çömlek yapımı gibi bulgular, Hattuşa'daki Hititlerden veya Yunan topraklarındaki Mikenler'den farklı bir kültürü göstermiş, herhangi bir yazılı belge henüz ele geçmemiştir. Güncel bir makalede, Beycesultan'dakilerin hem Hitit, hem de Arzawa kültürlerinin odak noktasında kaldıklarından ve bu iki kültürden herhangi birini seçebilecekken yabancı kültürlerden mümkün olduğunca uzak kalmayı düşünüp kendi materyal kültürlerini yaratmaya çabaladıklarından bahsedilmiştir.⁸¹

⁷⁹ Kürşat Bardakçı, “Yunan Panteonuna Luvi Etkisi: Pegasos Örneği”, s.96.

⁸⁰ Kürşat Bardakçı, “Yunan Panteonuna Luvi Etkisi: Pegasos Örneği”, s.97.

⁸¹ Ali Osman Tiro, *MÖ. İkinci Bin Yılın İkinci Yarısında Hitit-Batı Anadolu İlişkileri Bölgenin Etnik Ve Siyasi Yapısı Hakkında Kaynaklara ve Yayınlara Genel Bir Bakış*, s.63.

Anadolu'nun batısı, büyük ihtimalle uçsuz bucaksız yüzölçümünden ve karışık topografyasından kaynaklanan sorunlar yüzünden binlerce yıl boyunca küçük krallıklar ve beylikler arasında paylaşılmıştır. Bu durum bölgenin ekonomik ve askeri gücünü zayıflatmış ayrıca homojen bir kültürün oluşmasını da engellemiştir.⁸²

1.4 Palalar

Bugünkü Kastamonu çevresinde yaşadığı bilinen bu kavmin kimliği hakkında, hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Ancak, Eski Çağ'ın daha sonraki döneminde, aynı bölgeye Helenler tarafından "*Paphlagonia*", halkına da "*Paphlagonlar*" adı verilmiştir. Helen dilinde bir anlam taşımayan "*Paphlagonia*" ve "*Paphlaonialılar*" tabirleri, "*Pala*" adından kaynaklanmış olduğu düşünülmüştür.⁸³

Pala sözcüğü, Palalı bir adamı belirten Hititçe'deki Palaumnili sözünden türemiştir. Metinlerde, bunun Tanrı Ziparva kültüyle alâkalı olduğuna değinilmiştir. Kastamonu bölgesinde oturdukları anlaşılan Palalar'ın, ne zaman ve nereden geldikleri bilinmemektedir. Pala halkının kullandığı dil, filolojik çalışmalar sonucunda, Hititçeyle çok yakın benzerlikler göstermiştir. Eski Hitit Devrine tarihlenen Hitit kanunlarında Luvi ve Hatti ülkeleri yanında Pala ülkesinin de isminin geçmesi, bu üç kavmin birbirleriyle akraba olduklarının ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerine belki birbirlerine yakın bölgelere yerleştiklerini akla getirmiştir. Pala ülkesi, siyasî açıdan ilk kez I. Suppiluliuma zamanında, Hitit Devleti'ne bağlı bir eyalet olarak karsımıza çıkmıştır. Metinlerde, birkaç cümleden başka Palaca hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır.⁸⁴

Hititler, Pala halkını ve kurulduğu bölgeyi, dil ve kültür açısından Hitit Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olarak görmüş ve bu bölgeye büyük önem vermiştir. Bu nedenle, MÖ II. Binyılın ikinci yarısından itibaren çok fazla görülen çivi yazılı Hititçe metinlerde Pala halkına da bolca yer verilmiştir. Ancak, Pala halkı hakkında

⁸² Eberhard Zangger, Serdal Mutlu, "Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı İle İlgili Çalışmalar", *İdil*, Cilt 5, Sayı 24, 2016, s.1056-1061.

⁸³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Sinop, s.62.

⁸⁴ Esma Öz, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.29.

bilgi sahibi olduğumuz belgeler olmasına rağmen, bu belgeler oldukça sığdır. Çünkü vesikalardaki bilgiler çoğunlukla dini içerikli olup, bu metinlerden de söz konusu toplumun coğrafi, siyasi ve kültürel nitelikleri hakkında bilgi elde etmek oldukça zordur. Pala halkıyla ilgili bahsedilmesi gereken ilk konu bu halkın menşei sorunudur. Pala halkının kökeni hakkında kesin cümleler kurulamamıştır. Ancak bu halkın, aynen Hititler gibi Anadolu'nun yerlisi olma ihtimali oldukça düşüktür.⁸⁵

Kronolojik açıdan ele alındığında Pala kelimesine ilk defa MÖ II. Bin'in ilk çeyreğine ait eski Asurca metinlerde rastlanılmıştır. Kültepe'nin (Kaneş/Neşa) II. katmanında ele geçen bu Asurca metinler, MÖ 1900'lerde Orta Anadolu'da Hitit, Luwi ve Pala gibi Hint Avrupa dili konuşan halkların varlığını göstermiştir. Bu kaynaktan daha eski bir kaynağın Palalardan bahsetmemesi, Palaların daha önceki bir tarihte Önasya'nın herhangi bir yerinde bulunmadıklarını ve bu bölgeye göç ettiklerini düşündürmüştür. Buna göre Pala halkının, Hititler ve onların yakın akrabaları olan Luwiler ile birlikte, MÖ III. Binin sonlarına doğru Anadolu'ya geldikleri düşünülmüştür. Bu durumda Hitit, Pala ve Luwi toplumları Anadolu'ya aynı göç dalgası ile gelmiş ancak farklı bölgelerde iskân etmişlerdir.⁸⁶

Hititçe metinlerde Pala ismi hem bir ülke hem de bir şehir ismi olarak kullanılmıştır. Hititçe çivi yazılı belgelerde Kaşka ve Hitit ülkelerinin sınırına yakın yerlerde yer alan, bazen Hitit kontrolüne geçen, Hitit'in zayıfladığı dönemlerde de Kaşka kontrolüne geçen uzun ömürlü olmasa da varlıklarını kendi kendine koruyan bazı kent ve ülkeler de yer almıştır. Bu kent ve ülkelerden birisi de Palalar ve ona bağlı olan ya da yakın çevresinde bulunan bazı kentlerdir. Buna göre Pala coğrafyası büyük bir ihtimalle Kuzeybatı Anadolu'da yer almıştır. Bunun dışında Pala coğrafyası ile ilgili yapılan diğer bir yer belirleme çalışmasına göre "Pala ülkesi, Hitit Devleti'nin hâkimiyet alanının yakınlarında, Tum(m)ana-Kaşka-Durmitta ve Hitit toprakları arasında, etrafı dağlık, diğer bölgeleri açık, çanak gibi düz bir yerde

⁸⁵ Serkan Demirel, "Hitit Devleti'nin Kuzey Komşusu Pala Halkı ve Bu Halkın Hititlerle Olan İlişkisi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 33, Ağustos 2012, s.232.

⁸⁶ Serkan Demirel, "Hitit Devleti'nin Kuzey Komşusu Pala Halkı ve Bu Halkın Hititlerle Olan İlişkisi", s.232.

bulunmuştur. Ayrıca Hitit topraklarından Pala'ya kadar uzanan yollar, üzeri iskâna elverişli Aşharpaia Dağı tarafından kesilmiştir.⁸⁷

1.4.1 Pala Dili

Palaca, Kuzey Anadolu'da konuşulan bir dil olup, Hint Avrupa dil grubuna girmektedir. Hitit tabletleri arasında, bu dille yazılmış çok az sayıda metin bulunmuştur. Büyük bir olasılıkla bunun nedeni, Pala ülkesinin Orta Krallık Dönemi'nde, Kaşkalar tarafından ele geçirilerek Hitit etkisinden çıkarılması olmuştur.⁸⁸

Filoloji çalışmalarına göre Anadolu'da Hitit uygarlığı döneminde başlıca üç Hint-Avrupa dili konuşulmuştur. Bunlar Nesi, Luvi ve Pala dilleri idi. Pala dili Paflagonya bölgesinde yani Kızılırmak'la Sakarya arasındaki yörelerde konuşulmuştur.⁸⁹

Pala halkının kullandığı dil, 'Palaic' veya 'Palaite' sözcüklerinin birinden kaynaklanan ve bir zarf olan Palaumnili ile isimlendirilmiştir. Bu dille ilgili son dönemlerde yapılan araştırmalar da onun Hint-Avrupa dil ailesine dâhil olduğunu ortaya çıkarmıştır. Çok az sayıda tablet aracılığıyla bugüne ulaşmasına ve bundan dolayı kelime hazinesi birkaç yüzü geçmemesine rağmen Luwice ve dolayısıyla Hititçe ile akraba bir dil olduğu da anlaşılmıştır. Bu dilde yazılmış belge sayısı az olmakla birlikte, her üç dil arasındaki yakınlık kanıtlanmıştır. Hitit, Luwi ve Pala dillerinin dilbilgisi yapıları Hint-Avrupa özellikleri taşımalarına rağmen, Anadolu'ya gelmeden önce bu dilleri konuşanlar, Anadolu'ya geldiklerinde karşılaşmış oldukları yerli halktan oldukça fazla sayıda kelime öğrenmiştir. Bundan dolayı bu diller arasındaki kelime anlamında yakın ilişkinin olmasının sebebi bu duruma da bağlanmıştır.⁹⁰

⁸⁷ Serkan Demirel, "Hitit Devleti'nin Kuzey Komşusu Pala Halkı ve Bu Halkın Hititlerle Olan İlişkisi", s.232.

⁸⁸ Esma Öz, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.29.

⁸⁹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.51.

⁹⁰ Serkan Demirel, "Hitit Devleti'nin Kuzey Komşusu Pala Halkı Ve Bu Halkın Hititlerle Olan İlişkisi", s.232.

1.5 Kaşkalar

Kaşkalar MÖ II. Binde Anadolu’da varlık göstermiş olan kavimlerdendir. Kaşkalar hakkında yazılı kaynak sayısı azdır. Bu sebeple Kaşkalarla ilgili en detaylı bilgiye Hitit kaynaklarında kısmen de Asur ve Mısır kaynaklarında rastlanılmıştır. Kaşka adı bu kaynaklarda Gaşga, Kaşga, Kaşka olarak geçmiştir. II. Ramses’in yazıtlarında Kşkş, Asur kaynaklarında mat Kaşka(sargon yıllıkları), Ugarit dilinde ise ktk olarak yazılmıştır. Hitit devletinin baş düşmanı olan Kaşkaların Anadolu’nun yerli halkı mı oldukları yoksa dışarıdan mı geldikleri tam olarak bilinmemiştir.⁹¹

MÖ II. Binyılda Anadolu’da büyük bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Hitit Devleti,⁹² etrafını çevreleyen dağınık haldeki barbar kabilelere karşı sürekli mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu kavimlerin bir kısmını antlaşmalar yoluyla bir kısmını da akrabalık bağları ile hâkimiyeti altına almıştır. Bazı kavimleri kontrol altına almakta epeyce zorlanmış, bazılarını ise hiçbir şekilde kendisine bağlayamamıştır. Hititler’e hiçbir zaman baş eğmeyen kavimlerden birisi de Karadeniz Bölgesi’nde kabileler halinde yaşayan Kaşkalar’dır.⁹³

Hititler Kuzey Anadolu bölgesine geldiklerinde Kaşkalar sert bir direniş göstermiş, böylelikle Hititler ile Kaşkalar arasındaki amansız savaşlar başlamıştır. Hititler Eski Krallık Dönemleri’nden yıkılış dönemlerine kadar Kaşkalar ile mücadele etmiştir. Özellikle Hitit Kralı II. Murşili Dönemi’nde çarpışmalar şiddetlenmiştir.⁹⁴ Hititler diğer milletlerle savaşmış, diplomasi kurmuş ve onlarla anlaşmıştır. Ancak Kaşkalarla sadece savaşmak zorunda kalmıştır. Çünkü Kaşkalarla yapılan antlaşmalar sadece o savaşa katılmış Kaşka kabilesini bağlamıştır. Diğer

⁹¹ Alpaslan Ceylan, Hatice Uyanık, “Kaşkalar ve Tokat’ın Eskiçağ Tarihinde Kaşkaların Rolü”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu*, Cilt I, Tokat, 2012, s.71.

⁹² Hatice Uyanık, “Eski Çağ’da Niksar ve Çevresi Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kafdağı*, Cilt:5, Sayı:1, Haziran 2020, s.91.

⁹³ Pınar Bülbül(Yaman), *Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası*, Yüksek Lisans Tezi Afyonkarahisar, 2006, s.98-102

⁹⁴ Dursun Sağdıç, “Samsun Bölgesinde Kaşka (Gaşka) Hitit Mücadelesi”, *Amisos*, Cilt 4, Sayı 7, Aralık 2019, s.219.

Kaşka kabileleri yağma akınlarına ve istilalara devam etmiştir. Diğer kabilelerle yapılan anlaşmalar da kısa sürmüştür.⁹⁵

Yeni Hitit Devleti Dönemi'ne ait belgelerden anlaşıldığına göre, Kaşkalar'ın tarih sahnesine ilk çıkışları, Babil fatihi I. Muşşili'nin katili ve halefi olan I. Hantili Dönemine denk gelmiştir. Kaşkalar, MÖ 3. Binyıl kavimlerinden biri olan Hattiler zamanından itibaren Fırtına Tanrısı'nın önemli bir kült merkezi olan ve II. Binyılın başlarından itibaren de Hitit toprakları içerisinde yer alan *Nerik (Tosya)* şehrini ellerine geçirmiştir.⁹⁶ Kaşkalar Nerik'i uzun süre ellerinde tutmuşlardır. Bu bölgeyi ele geçirmesine bakarak Kaşkalar'ın yerleşik hayata uyum sağlayan bir halk olduğunu anlayabiliriz.⁹⁷

Eski Hitit Devleti'nin sonlarından imparatorluğun yıkılışına kadar Hititler'in düşmanı olan Kaşkalar'ın, yaşadığı bölge ve bu bölgenin kapsadığı alan konusunda bilim adamlarının farklı ya da ortak görüşleri olmuştur. Bunları incelediğimizde: Mayer-Garstang ve Hrozny gibi bilim adamları, ilk çalışmalarında Kaşkalar'ın Kızılırmak'ın Yukarı kısmı ile Yukarı Fırat arasında yaşadıklarını savunmuştur. E. Forrer ise, Kaşka ülkesini kuzeye, Yeşilirmak ve Çekerek nehirleri arasındaki bölgeye yerleştirmiştir. E. Cavaignac, Kaşka ülkesinin batıya yani Kızılırmak'ın alt taraflarından hemen hemen Ege Denizi'ne kadar uzandığı görüşünde olmuştur. Göetze, ilk önceleri Kaşkalar'ın Arzava ve Hatti arasındaki bölgede yaşadıklarını kabul etmiştir daha sonraki çalışmalarında Garstang-Gurney ve Forlanini gibi Kaşka Ülkesinin, Merzifon-Amasya çizgisinin kuzeyindeki Sinop-Ordu arasındaki bölgede yer aldığını savunmuştur. Cornelius, Kaşkaların yerleşim alanını kuzeyde Turhal, güneyde Gürün ve doğuda Kemah'ın bulunduğu üçgene koymuştur. Kaşkalarla ilgili olarak önemli bir çalışma yapan E. Von Selm ise birbirinden bağımsız, birlikte hareket etmeyen üç Kaşka grubunun ortaya çıktığını söylemiştir.⁹⁸

Çok tartışmalı bir konu olan Kaşkalar'ın bir devlet olup olmadığı konusuna gelince; Şuppiluliuma'nın birçok boydan oluşan Kaşka kabileleriyle savaşması Kaşka

⁹⁵ Muhammed Fazıl Himmetoğlu, "Eski Çağ'da Dört "Eşkya" Halk", *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart,2020, s.76.

⁹⁶ Ekrem Memiş, , *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.63.

⁹⁷ Muhammed Fazıl Himmetoğlu, "Eski Çağ'da Dört "Eşkya" Halk", s.77.

⁹⁸ Pınar Bülbül(Yaman), *Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası*, s.98.

lkelerinin çoğunun asker vermekle yükümlü olması ve bir boyla antlaşma yapılınca diğer bir boyun bunu kabul etmeyerek savaş ağması bir Kaşka devletinin var olmadığını göstermiştir. Buna karşılık Kaska reislerinden Pittagatalli'nin 20 yıl boyunca bazı Kaşka lkeleri üzerinde idareci rol oynadığını, ayrıca Kaşkalar'ın kendilerine özgü milli tanrılarının da olduğunu gösteren belgelere rastlanmıştır. Asur kaynaklarında Kaşka lkesi ve halkından bahseden Asurlular'ın Hitit Devleti'nin yıkılışından sonra da hala Kaşkalar'ı tanıdığı anlaşılmıştır. Ekonomik kaynaklara göre de; Kaşkalar'ın domuz çobanı ve ip dokumacısı oldukları ayrıca tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları anlaşılmıştır.⁹⁹ Bu bilgi onların ger bir halk olduklarını ve buna uygun bir ekonomik yapıya sahip olduklarını göstermiştir.¹⁰⁰

Anadolu'nun yerli kavimlerinden birisi olan Kaşkalar'ın, tarihi ve dili hakkında pek belge bulunmamıştır. Sinop–Ordu arasındaki bölgeye yerleştiği bilinen Kaşkalar'ın, Hititler'i uzun yıllar uğraştırdığı; Hitit kralı I. şuppiluliuma'nın Anadolu'daki hâkimiyetini perçinlemek için kuzeyden gelen Kaşkalara karşı tedbirler aldığı anlaşılmıştır.¹⁰¹

Kaşkalar hakkında en ayrıntılı bilgiyi Hitit metinleri vermiştir. Özellikle Yeni Hitit Devleti'nin her kralı Kaşkalarla savaştığı için, edebiyat tarihinde geniş bir bölüm onlarla yapılan mücadeleyi aktarmıştır. Kaşka adı, Hititler'e ait tarihi belgelerin hemen hepsinde yer almıştır. II. Tuthalya'nın yıllıkları, I. şuppiluliuma'nın Kahramanlıkları Metni, H. Muşşili'nin yıllıkları ve III. Hattuşili'nin otobiyografisi, Kaşkalar hakkında son derece önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca, Hitit kralları ile Anadolu'nun diğer kralları arasında yapılan devlet antlaşmaları da Kaşkalar hakkında dolaylı bilgiler aktarmıştır. Bu belgeler, özellikle Kaşkalar'ın kültürleri açısından son derece aydınlatıcı vesikalardır. Bu antlaşmalardan, Kaşkalar'ın kültürleri, sosyal ve siyasal yapıları hakkında bilgiler elde edilmiştir. Böylelikle, Hitit yıllıklarının tek taraflı olarak yazdığı bilgiler de önemli ölçüde tamamlanmıştır. Devlet antlaşmaları ve Hitit krallarının yıllıkları gibi siyasi metinlerin dışında dini metinlerden de Kaşkalar hakkında bilgi elde edilmiştir. Nitekim I. Arnuvanda'nın şikâyet duasında, ilk defa detaylı olarak bunlardan

⁹⁹ Pınar Bülbül(Yaman), *Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası*, s.102.

¹⁰⁰ Muhammed Fazıl Himmetoğlu, “Eski ağ'da Dört “Eşkıya” Halk”, s.77.

¹⁰¹ Esma z, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, s.29.

bahsedilmiştir. Yine Kaşkalar'ın ilk büyük yenilgisi hakkında tek fakat biraz şüpheli olan kronolojik bilgiler de E. Tuthalya'nın tapınma metinlerinden elde edilmiştir.¹⁰²

Yeni Devlet kralları, bazen Kaşkalar'ı tanrılara şikâyet etmek amacı ile bazen de Kaşkalar'dan geri alınan tapınma yerlerinin kazanılmasıyla elde edilen dini başarıları vurgulamak için dualarında sık sık Kaşkalar'dan bahsetmiştir. Böylelikle, söz konusu dini metinlerden de dolaylı olarak Kaşkalar'ın tarihi hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur. Hitit krallarının, eyaletlerindeki Hitit görevlilerine gönderdikleri direktif ve emirnamelerden, Kaşkalar'ın, Hitit sınırlarını sürekli ihlal ettikleri ve ani baskınlarla Hitit ülkesine girdikleri anlaşılmıştır. Kaşka korkusu, alt rütbedeki memurların, sınır karakollarına gönderdiği yardım isteyen mektuplardan da rahatlıkla anlaşılmıştır.¹⁰³

1.6 MÖ II. Binde Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi

Mezopotamya'nın güney bölümüne Babil, kuzey bölümüne ise Asur denilmiştir. Asur Devletini kendisine "*Isiakum*" adını veren "*İlişuma*" adlı bey kurmuştur. İlişuma, kurmuş olduğu devlete Asur adını vermiştir. Bu halkın yerleştiği bölgeye de Sümer kaynaklarında *Sabir*, Akadça metinlerde ise *Subartu* denmiştir.¹⁰⁴

Asur, Kültepe-Kaniş'in bin kilometre güneydoğusunda Bağdat'ın 350 kilometre kuzeyinde yer almış, Anadolu'yu kuzey ve güney Mezopotamya'ya ve İran'a bağlayan nehir ve kervan yollarının üzerinde bulunmuştur.¹⁰⁵ Eski metinlerde Kaniş ya da Neşa olarak geçen bu yerleşim yeri hem Asurlu tüccarların Anadolu'daki ticaret merkezi hem de yazılı belge ve arkeolojik verilerin bulunduğu bir yer olması sebebiyle tarihi bir öneme sahip olmuştur.¹⁰⁶

¹⁰² Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.63.

¹⁰³ Ekrem Memiş, , *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.63.

¹⁰⁴ Aslıhan Çayrak, *MÖ. II. Binyıl'da Anadolu'da Vade ve İpotek Sistemi*, s.12.

¹⁰⁵ Pakize Küşmez, *Başlangıcından MÖ. 2.Binin Sonuna Kadar Anadolu Tasvir Sanatında Av Sahneleri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009, s.9.

¹⁰⁶ Antonio Sagona, Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ. 1.000.000-550*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.200.

Kültepe kazıları neticesinde, tepenin eteğindeki düzlük, tabletlerde "Karum" denilen Asurlu tüccarlara ait Pazar mahallesi, tepenin de o dönemki Kaniş şehrinin harabesi olduğu anlaşılmıştır. Kültepe tabletleri, Anadolu'ya ticaret yapmak için gelen Asurlu tüccarlara ait ticari ve hukuki belgelerdir. Bunlar, eski Asur lehçesi ve çivi yazısı ile yazılmıştır.¹⁰⁷ Altmış yıldan fazla süren Kültepe kazıları sonunda sayıları 25 000'e yaklaşan Eski Asurca çivi yazılı belgelerin çoğu¹⁰⁸ ticari içerikli bilgiler sunmasına rağmen bu belgelerden dönemin siyasi, kültürel, ekonomik, hukukî, tarihî ve coğrafi yapısı hakkında önemli bilgiler de elde edilmiştir.¹⁰⁹ Çünkü bu belgelerde birçok şehir, tanrı ve şahıs isimleri geçmiştir. İşte bu isimlerin incelenmesiyle, yerli halkın dili, dini ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler elde edilmiştir. Yer adları aracılığıyla da Anadolu'nun bu dönemdeki coğrafyası, şehirleri ve yolları kısmen de olsa tespit edilebilmiştir.¹¹⁰

Kültepe Tabletleri, ticaret yapmak için Asur'dan Anadolu'ya gelen tüccarların hukukî ve ticari konularını kapsamıştır. Tabletlerin büyük bir bölümünü iş mektupları, borç senetleri, mahkeme tutanakları¹¹¹ ile az sayıda evlenme-boşanma, miras, köle, ev satışı gibi konular oluşturmuştur.¹¹²

Asurlular, kendi ticarî faaliyetlerini etkilemediği sürece, belgelerde Anadolu'nun siyasi ve tarihi-sosyal olaylarına yer vermemiştir.¹¹³

1.7 Karum ve Wabartumlar

¹⁰⁷ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.74.

¹⁰⁸ Remzi Kuzuoğlu, "MÖ. II. Bin'de Bir Anadolu Şehri "Aliaşa", *Archivum Anatolicum*, 7/2, 2004, s.74.

¹⁰⁹ Hamza Ekmen, "Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu'da MÖ. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi", *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s.51.

¹¹⁰ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetlerin Boyutları*, s.54.

¹¹¹ Murat Çayır, "Kültepe'den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet", *Archivum Anatolicum*, 7/1, 2004, s.46; Emin Bilgiç, "Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları", *Belleten*, Cilt XI, Sayı:44, Ekim 1947, s.599.

¹¹² Ali Osman Tiro, *MÖ. İkinci Bin Yılın İkinci Yarısında Hitit-Batı Anadolu İlişkileri Bölgenin Etnik ve Siyasi Yapısı Hakkında Kaynaklara ve Yayınlara Genel Bir Bakış*, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2011, s.16.

¹¹³ Salih Çeçen, "Koloni Devri Anadolu'sunda, Tarihi ve Sosyal Olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme Olarak Kullanılışı", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.35, 1991, s.49.

Bir ticaret sisteminin iki önemli ayağı vardır. Birincisi “Karum” diğeri de “Wabartum” denilen merkezlerdir. *Karum* Asur dilinde liman ve rıhtım manasında kullanılmış büyük pazar yerleri ve yerleşmeleridir. Ticaret sistemin bir diğeri ayağı olan Wabartumlar ise ana merkezler arasında gidip gelen tüccarların konakladıkları, mallarını depoladıkları bir bakıma kervansaraylar gibi de düşünülmüştür. Wabartum kelimesi “*misafir*” anlamında kullanılmıştır.¹¹⁴

Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu dönemde Asurlu tüccarlar yerli beylerin izni ile ¹¹⁵ Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu bölgesindeki 40’a yakın şehirde *karum* ve *wabartum* olarak adlandırılan koloni merkezleri kurarak geniş ve sistemli bir ticaret ağı oluşturmuştur.¹¹⁶ Tabletlerden öğrenilen bilgiler doğrultusunda, Asur kolonisi bulunan 36 şehirden 16’sında *Karum*, 17’sinde *Wabartum*, 3’ünde de hem *Karum* hem de *Wabartum* olduğu anlaşılmıştır.¹¹⁷ Kültepe tabletlerinden öğrenildiğine göre, Orta Anadolu'nun hemen her şehrinde, bir şehir devleti bulunmuştur. Asurlu tüccarlar, bu şehir beylerine vergi ödemek şartıyla, onların himayesi altında, şehir surlarının dışına kurmuş oldukları “*Karum*” ya da “*Wabartum*” adı verilen pazar mahallelerinde oturmuş ve şehir halkı ile ticaret yapmıştır.¹¹⁸

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde *Karum*’lar ve *Wabartum*’lar arasında haberleşmenin sağlanması için *Karum*’larda elçiler görevlendirilmiştir. *Karum*’da iki meclis bulunur, bu iki meclis tüccarların gelir durumlarına göre ayrılmıştır. Buna göre büyük tüccarlar büyük adamlar meclisine, küçük tüccarlar ise küçük adamlar meclisine üye olmuştur. Meclislere şehrin babaları da denmiştir.¹¹⁹

¹¹⁴ Âdem Işık, “Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Çağı”, *Mavi Atlas*, 8(1), Sivas, 2020, s.14; Metin Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.12.

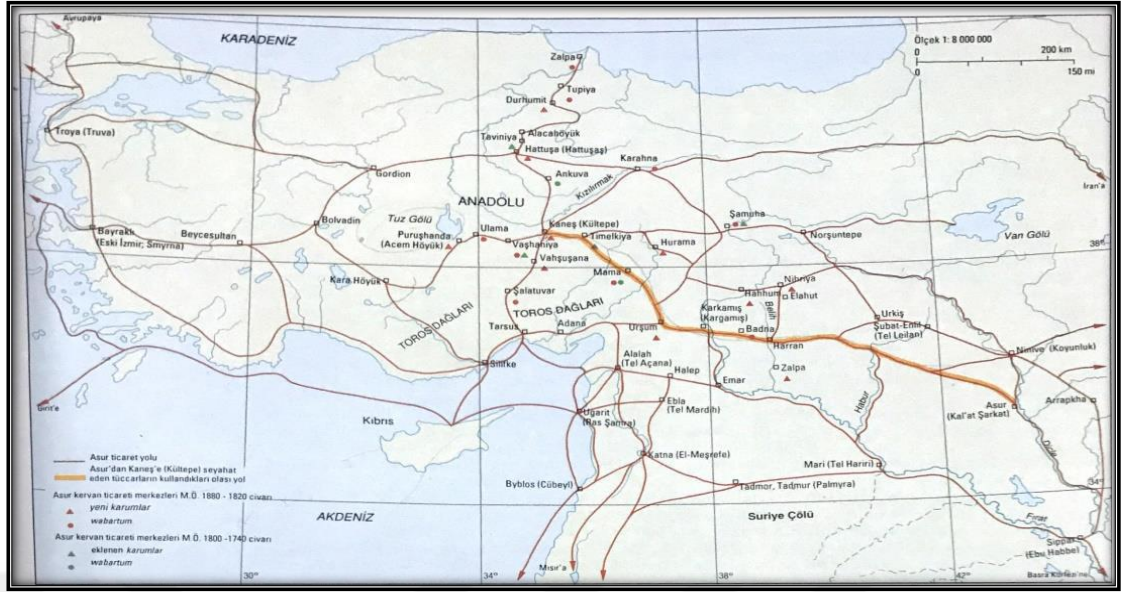
¹¹⁵ Gül Ulutaş, “Asurlu Tüccarların Anadolu’daki Kumaş Ticaretlerine Genel Bir Bakış”, *Oannes-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, Mart 2020, Samsun, s.83.

¹¹⁶ Erol, Hakan, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.2007, s.1.

¹¹⁷ Metin Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.12.

¹¹⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.75

¹¹⁹ Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu’da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, Doktora Tezi, Malatya,2019, s.39.

Resim 1. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ticaret yolları ile tahmini Karum ve Wabartum'ların yerleri (Arif Gümüş, 2019: 38)

1.8 Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'daki Önemli Karumlar

Anadolu, MÖ. II. Binyılın başlarında, Asur Ticaret Kolonileri Dönemi olarak adlandırılan ve yaklaşık 200 yıl kadar sürdüğü tahmin edilen dönemde yazılı devre girmiştir. Bu dönemi, arkeolojik ve filolojik kalıntılarla temsil eden en önemli merkez Kültepe-Kaniş'tir. Burada yapılan kazılarda, dört yapı katı ortaya çıkarılmış, bunlardan III ve IV. Katlarda çivi yazılı belgeye rastlanmamıştır. Tabletlerin büyük çoğunluğu, II. tabakada ele geçmiş ve bu tabakadan sonra, ticaret kısa bir dönem kesintiye uğramış veya zayıflamıştır. Bu süreçten sonra, I. Katın ilk yarısını oluşturan I-b yapı katında da çivi yazılı belgeler bulunmuştur.¹²⁰ 1963 yılı Kültepe kazısında, *Karum*'un II. tabakasının son dönemine ait olan, 215 adet Eski Asurca tablet ele geçirilmiştir. Bu belgelerin, Asurlu tüccarlara ve küçük çapta ticaretle uğraşan bazı yerli tüccarlara ait oldukları tespit edilmiştir. Anadolu halkının kendi

¹²⁰ İrfan, Albayrak, "... Onlarla Oturacak, Yiyecek Ve Yağlanacak", *Archivum Anatolicum*, 7/1, 2004, s.2.

aralarında düzenledikleri belgeler, daha çok borç mukaveleleri, gayrimenkul ve köle alım-satımı gibi konuları kapsamıştır.¹²¹

Resim 2. Kaniş/ Neşa/ Kültepe (Özlem Sir Gavaz, 2014: 41)

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi olarak bilinen¹²² MÖ II. Binli yıllar siyasi yapının, tarımla birlikte ticarete göre de şekillendiği bir dönem olmuştur. Bunun arkeolojik anlamda en göze çarpan kanıtı ise Kayseri’de bulunan *Kaniş* kentidir.¹²³ Yönetim bakımından bütün Karumlar Kaniş’ e, o da direkt olarak Asur’a bağlanmıştır. Kaniş, başkent Asur’la, kendine bağlı bütün Anadolu Karumları arasında bağlantı sağlamıştır.¹²⁴ Kolonilerin merkezi olan *Kaniş*(Kültepe), bu dönemde Anadolu’nun en önemli siyasi ve ticari merkezi olmuştur.¹²⁵ Kaniş Karum’unun merkez seçilmesinin nedeni hem Anadolu’nun merkezinde yer alması hem de buradaki krallıkta barış ortamının hâkim olması kabul edilmiştir.¹²⁶ Kaniş dışında Puruşhattum

¹²¹ Esma Öz, İrfan Albayrak, “1963 Yılı Kültepe Kazısında Ele Geçen Altı Yeni Tablet”, *Archivum Anatolicum*, 8/2, 2005, s.22.

¹²² Tahsin Özgüç, “Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi”, s.23.

¹²³ Metin Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.12.

¹²⁴ Pakize Küsmey, *Başlangıcından MÖ. 2.Binin Sonuna Kadar Anadolu Tasvir Sanatında Av Sahneleri*, s.10.

¹²⁵ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Öncesi Anadolu’nun Siyasi Durumuna Genel Bir Bakış”, *Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, 15.sayı 2014, Çorum, s.43.

¹²⁶ Hakan Erkuş, Arif Gümüş, “MÖ. 2. Binli Yıllarda Anadolu’da Maliyet Kayıtları”, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:9, Sayı:18,2019, s.282.

ve Durhumit gibi bazı merkezler de Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da öne çıkmıştır.¹²⁷

Kültepe Tabletlerinde yirmiye yakın Karum adı tespit edilmiştir. Bunlar: Hahhum, Hattuş, Kaneş, Hurama, Nihriia, Turhamit, Wahşuşana, Eluhut, Ursu, Zalpa, Tamnia, Luhuzattia, Washania'dır. Wabartumlar ise Hanak'nak, Mama, Patna, Tuhpia, Ulama, Salatuwar, Karahna, Washania, Zalpa ve Ankuwa'dan oluşmuştur.¹²⁸

1.9 Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Alım-Satımı Yapılan Mallar

Asurlu tüccarların Anadolu'ya getirdikleri başta kalay, çeşitli kumaşlar ve dokumalar, süs eşyaları ticaretin temel mallarını oluşturmuştur.¹²⁹ Ayrıca süs taşları lapis-lazuli, akik, hematit de ticaret malzemeleri arasında yer almıştır. Bu ürünler Anadolu insanına alınan fiyatın iki katına, altın ve gümüş karşılığında satılmıştır.¹³⁰ Bunların yanında maden filizi, kereste, kürk, deri, meteorik demir ve arpa da ticaret ürünleri arasında yer almıştır.¹³¹ Asurlu tüccarlar çevre bölgelerden getirdikleri ürünleri Anadolu'da pazarlayarak bir bakıma komisyonculuk yapmışlar, bunun karşılığında da altın, bakır ve gümüş gibi değerli madenleri Asur'a götürmüştür.¹³²

Kültepe metinlerine göre MÖ II. Binyılın başlarından itibaren kalay Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilmiştir. Tunç silahlar bakıra göre daha sağlam olduğundan bütün krallar bu silaha sahip olmak istemiştir. Bu sebeple Asurlu

¹²⁷ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015 s.62; Gül Ulutaş, "Asurlu Tüccarların Anadolu'daki Kumaş Ticaretlerine Genel Bir Bakış", s.84.

¹²⁸ Âdem Işık, "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı", s.16.

¹²⁹ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007,s.2; Ahmet Ünal, "Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar", s.341.

¹³⁰ Pakize Küsmez, *Başlangıcından MÖ. 2.Binin Sonuna Kadar Anadolu Tasvir Sanatında Av Sahneleri*, s.11.

¹³¹ Âdem Işık, "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı", s.14.

¹³² Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara. 2007, s.2; Ahmet Ünal, "Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar", s.341.

tüccarlara kalay madeni getirmeleri karşılığında şehirlerin etrafında bir mahallede oturmalarına izin verilmiş ayrıca ticaret yapma imkânı sağlanmıştır.¹³³

Asurlu tüccarlar bakır yönünden zengin olan Anadolu'ya büyük ihtimalle Afganistan'dan getirdikleri kalayı ve yerlilerin daha çok tercih ettiği Babil dokumalarını satmıştır. Anadolu'ya getirilen dokumanın bir bölümü Asurlu tüccar ailesinin Anadolu'daki reisine gönderilmiştir.¹³⁴ Asur ticaret kolonileri çağında zenginlikleriyle tanınan ve oldukça geniş aile şirketleri varlık göstermiştir. Bu şirketler bazen iş birliği yaparak ortak faaliyetlerde bulunmuş ve birbirlerinin imkânlarından yararlanmıştır bazen de bir rekabet halinde olmuştur. Asurlu tüccarların yapmış olduğu ticaretin en önemli özelliği bir aile şirketi şeklinde kendini göstermesi ve Asurlu tüccarların Anadolu'da ikamet ediyor olmasıdır. Evin en büyüğü yani ailenin babası, şirket patronu olarak aile üyelerini çeşitli kolonilere göndermiş onlara çeşitli görevler vermiştir. Baba öldüğü zaman şirketin başına evin en büyük oğlu geçmiştir. Bazen aile dışındaki kişiler de şirket için çalışmıştır. Fakat en yetkili kişi baba konumundaki şirketin patronu olmuştur ve yapılan her ticaret ona rapor edilmiştir. Elde edilen karlar ailenin en genç üyesi ile Asur'a gönderilmiştir.¹³⁵

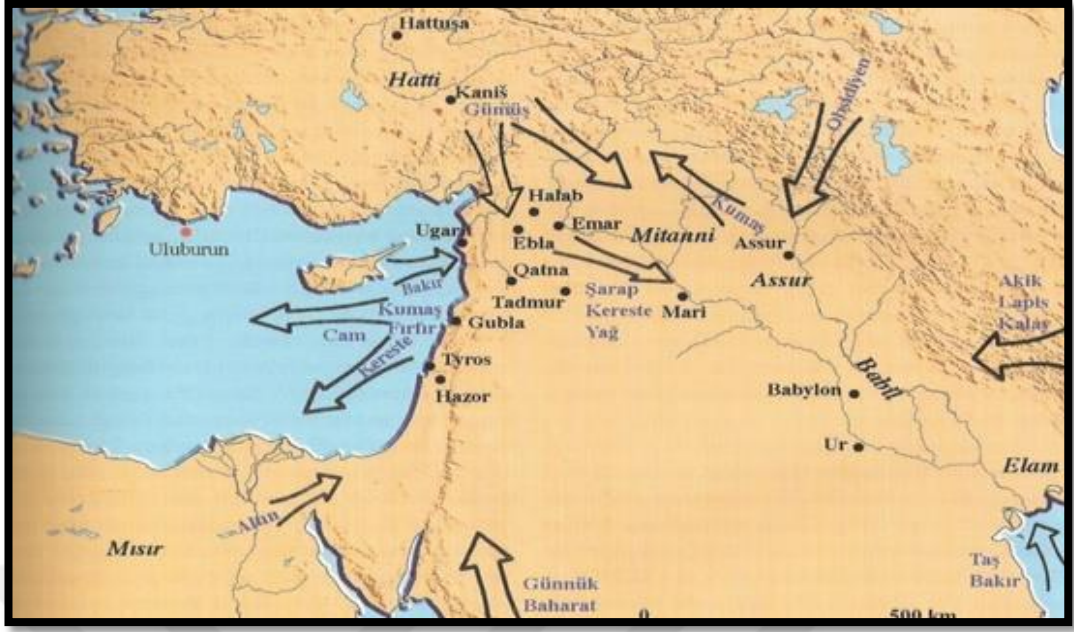
Ticaretin amacı kâr etmektir. Bu amaç için Asur'dan Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar ticari faaliyetlerinin sonucu olarak büyük kazançlar elde etmiştir. Asurlu tüccarlar sadece Anadolu'ya getirdikleri ürünleri satmamış, bunun yanında sattıkları ürünlerden kazandıkları parayı faiz karşılığında borç vererek veya Asur'da ticarî ortaklıklar kurarak kârlarını arttırmıştır. Bu türden ticarî girişimlerini güvence altına almak için iktisadî ve hukukî belgeler düzenlemiştir.¹³⁶

¹³³ Hasan Ali Şahin, "MÖ. II. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'nun En Önemli Ticaret Merkezi Olan Kaniş Karumu Levantinizmin İlk Örneği midir?", 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Türkiye, 1 - 04 Eylül, 2012, s.2897.

¹³⁴ Pakize Küsmez, *Başlangıcından MÖ. 2.Binin Sonuna Kadar Anadolu Tasvir Sanatında Av Sahneleri*, s.11.

¹³⁵ L. Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2015,s.54-55.

¹³⁶ Remzi Kuzuoğlu, , "Eski Asurca Metinlerde Tablet Kapları ve Kültepe'den Arkeolojik Örnekler", s.14.

Resim 3. Asurlu Tüccarların Koloni Çağ'ında Ticaretini Yaptığı Ürünler ve İzlediği Güzergâhlar (Sırrı Tiryaki, 2014: 132)

1.10 Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Mal Taşıma Şekli ve Önemli Kervan Yolları

Kültepe Metinlerinde, uzak mesafeler arasında gerçekleştirilen ticaretin, büyük oranda kara yolu taşımacılığı ile gerçekleştiği ayrıca ticaret mallarının öküz ve eşekler tarafından çekilen arabalar ile taşındığı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.¹³⁷ Asur'da eşekler çayırdarken satın alınmıştır. Asurlu tüccarlar kara eşekleri daha fazla tercih etmiştir. Bu eşekler için eşek sürücüleri ve rehberler (Sarrıdum) kiralanmıştır. Bunlara da taşınan mallardan sorumlu olan bir aracı (Kassarum) eşlik etmiştir.¹³⁸ Bu eşeklere mallar mühürlenerek yüklenmiş daha sonra Anadolu'ya sevk edilmiştir. Kervanlar yüklerini Anadolu'da boşalttıktan sonra eşeklerin büyük kısmı Anadolu'da satılmıştır. Geriye kalan kısmı ile de yapılan ticaret sonucunda kazanılan değerli madenler Asur'a taşınmıştır.¹³⁹

¹³⁷ Hamza Ekmen, "Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu'da MÖ. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi", s.51.

¹³⁸ Âdem Işık, "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı", s.14.

¹³⁹ Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu'da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.31.

Zamanla uzak mesafelerde ve çöl yolculuklarında develer eşeklerin yerini almıştır. Çünkü ulaşımın gerçekleştirilebilmesi için zorlu iklim şartlarına uyum sağlayabilecek bir hayvanın tercih edilmesi zorunlu hale gelmiştir. Kervan ticaretinde devenin kullanımı eşek kervanları üzerinde ekstra bir avantaj sağlamıştır. Çünkü devenin çöl iklimine ve susuzluğa dayanıklı olması, onu uzun yolculuklar için cazip hale getirmiştir. Ayıca tuzlu bataklık alanlarda yetişen dikenler devenin en önemli yem kaynağı olmuş ve belli ağırlıktaki ürünü eşek ya da ata oranla daha az sayıda deve ile sevk etme olanağı sağlamıştır.¹⁴⁰

Asur ile Kaniş arasında tüccarların aşmak zorunda oldukları yol yaklaşık 1000 km idi. Bu mesafe MÖ II. Binin başları için oldukça uzun bir mesafedir. Bu yollar hem uzun hem de son derece zorlu olmuştur. Çünkü bu dönemde düzgün yollar mevcut olmadığı gibi aşılması gereken sıra dağlar bulunuyormuş. Yük eşeklerinden meydana gelen bir ticaret kervanı Koloni Çağı şartlarında günde yaklaşık 15-20 km yol gidebilmiştir, böylece bir kervanın gidip geri dönmesi 3 ay gibi bir süreyi bulmuştur. Bu süreye Anadolu'ya götürülen malların satılması ve yeni malların satın alınması için belirli bir zaman da eklenmiştir. Kış aylarında Anadolu'nun dağlık yollarını aşmak zor olduğu için, başarılı bir tüccar yılda en fazla iki sefer, diğer zamanlarda ise tek sefer yapmıştır.¹⁴¹ Asur ve Anadolu arasında yol alan kervanlar, bu süre içerisinde üstesinden gelmesi gereken çok sayıda zorlukla karşılaşmıştır. Tüccarlar bu sebeple hayvanların yoldaki bakımı ve diğer masrafları için, kervan sahibine el gümüşü (ya da serbest gümüş) diye tanımlanan yol masraf ücretini ödemiştir. Ayrıca Asurlu tüccarlar Kaniş' teki ortaklarına verilmesi için, gönderilen ve satın alınması gereken malları kaydeden, zarflı ve mühürlü bir mektup da göndermiştir.¹⁴²

“Pilahhaya, İrma-Assur ve Mannum-balum-aşşur şöyle derler; Enlil-bani ve Kukkulanum'a şöyle de: 30 mina gümüşü-vergisi eklenmiş- sizin mühürlerinizle Kukkulanum getirdi. Biz gümüşü kontrol ettik ve 2/3 mina'nin eksik olduğunu tespit ettik. Buradan (şunlar satın alınmıştır): 7,5 mina 4,25 şekel gümüşe (olan) 114

¹⁴⁰ Yusuf Kılıç, Suzan Akkuş Mutlu, “Eskiçağda Uzak Diyarların Ulaşım Aracı: Deve”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2018, Sayı:22, s.695.

¹⁴¹ Metin Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.12-13.

¹⁴² Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.140.

Kutanu Giysisi (ince yünden yapılmış bir giysi türü); her biri 13,25 şekel'e olan 2 talent 15 mina mühürlenmiş kalay, ayrıca 13 şekel (tutan) 8 mina mühürlenmiş kalay: Toplam gümüş ücreti 13,83 mina 2,83 şekel. 6 (adet) kara eşek ücreti 2 mina 8 şekel gümüş, yemleriyle beraber. Koşum takımları için 16 şekel gümüş. Her bir mina'yı 13 şekel'e olan 37 mina el-kalay, gümüş olarak 2,83 mina ve 2,16 şekel. 1 mina gümüş: 2 eşek sürücüsünün çalışma ücreti. Onların giysileri için 4 şekel. Nabi-Sin'in çalışma ücretine (kervanı yöneten şahıs) 7 şekel gümüş ekledik. 12,5 şekel "eködeme"; Sa'udum ile ilgili 2,5 şekel; yola çıkış vergisi için 15 şekel; Aşşur-malik'in hesabına 6 şekel gümüş ödedik; Kukkulanum 0,83 mina gümüşü "tüccar bana burada gümüşü vermez ise, onu bu gümüşten alırım" diyerek aldı." ¹⁴³

Asur ile Anadolu arasında ticaret yapan kervanlar yol boyunca çeşitli güzergâhları kullanmıştır ancak daha çok üç anayol üzerinde hareket etmiştir. Bu yolların ilki, Musul'dan başlayıp Dicle Nehri boyunca kuzeye doğru oradan da batıya doğru ilerleyerek Midyat, Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı üzerinden Kaneş'e gelen yoldur. İkinci yol, Dicle Vadisi'nde başlayıp Urfa, Birecik, Gaziantep, Adana ve Gülek geçidini geçerek Kapadokya'ya ulaşan yoldu. Üçüncü güzergâh ise Gaziantep'ten başlayıp Pazarcık, Maraş, Elbistan, Sarız, Kuruçay, Pazarviran üzerinden Kaneş'e ulaşmıştır.¹⁴⁴ Ayrıca bazı yollar Kaniş'ten sonra da devam etmiştir. Örneğin Kültepe'den kuzeye doğru giden Asurlu tüccarlar büyük olasılıkla Amasya üzerinden Karadeniz kıyısındaki Karum Zalpa'ya mal taşımıştır. Çivi yazılı metinlerde Karum ve Wabartum'ların dışında kervanların durup konaklayacağı tesislerden de (bit wabrim) bahsedilmiştir.¹⁴⁵

Asur'dan Anadolu'ya gelen kervanların yol güzergâhları; coğrafi sebepler, güvenlik sorunları, yeni pazarların ortaya çıkması, hammaddeye yakınlık gibi sebeplerle zamanla değişmiştir.¹⁴⁶ Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya yazdığı mektupta ticaret kervanlarının güzergâhına ilişkin önemli bilgiler elde edilmiştir. Asur'dan Kaniş'e giden ticaret kervanı Hahhum'dan geçen yol tehlikeli olduğu zamanlarda daha güneydeki Ursu-Mama yolunu tercih etmiştir:

¹⁴³ Metin Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.20.

¹⁴⁴ Âdem Işık, "Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı", s.15.

¹⁴⁵ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.131.

¹⁴⁶ Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu'da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.30.

*“Senden ehemmiyetle rica ediyorum: yalnız seyahat et! Mama’ya kervan ile girme; kardeşinin kervanı, (kendisine) şehrin verdiği emir gereğince üç kısma ayrılın ve ilk gurup Mama’dan yola çıksın ve Kaniş memleketine vasıl olunca, ikinci gurup Ursu’dan yola çıksın. Üçüncü kısım (Ursu’dan) aynı şekilde yola çıksın.”*¹⁴⁷

Kültepe metinlerinde Asurlu tüccarların ticaret yaptıkları veya ürün aldıkları şehirlerin isimleri ile aşmak zorunda oldukları nehir ve dağ isimleri de kaydedilmiştir. Ayrıca metinlerde “köprü”, “nehirin kenarında”, “sal”, “gemi”, “gemici”, “kılavuz”, “dağda” ve “dağ arasında” gibi tabirler de yer almıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda tüccarlar, güzergâhları üzerindeki nehirleri sığ yerlerden yürüyerek, sal(*nebartum*) veya kayıklarla (*elippum*) veyahut da köprülerle aşmıştır.¹⁴⁸ Bu durum Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda karayolu ulaşımının yanında, nehir yoluyla tekne ya da kayıklarla ticaret mallarının taşındığı ve bu ticareti idare eden şehirler tarafından, nehir taşımacılığının da güvence altına alınmaya çalışıldığını göstermiştir.¹⁴⁹

Anadolu şehir devletlerinin hem Mezopotamya ve Suriye gibi devletlerle hem de kendi aralarında gerçekleştirdikleri ticaret¹⁵⁰, MÖ II. Binyıl’ın ilk yarısında köprülerin önemini arttırmıştır. Böylece köprülerin güvenliğinin sağlanması da önemli bir konu olmuştur. Asurlu tüccarlar yolu bilmediklerinde, nehir kenarlarına veya köprülere ulaşmak için kılavuz tutmuştur hatta bazı durumlarda ücret karşılığında *alahinnum*-memurundan yararlanmıştır. Bununla birlikte, tüccarların köprülerde geçiş ücreti ödedikleri ve bunu da “bakır”, “kalay” veya “gümüş” üzerinden yaptıkları tespit edilmiştir. Köprülerde yapılan ödemelerdeki farklılıklar, köprüleri kullanacak kervanların büyüklüğünün (kişi ve yük hayvanı sayısı) yanında köprülerin stratejik önemlerine bağlı olmuştur. Ayrıca, hem geçiş ücreti hem de bir metindeki *nishatum*-vergisinin alındığı bilgisi, köprülerin ekonomik olarak önemini

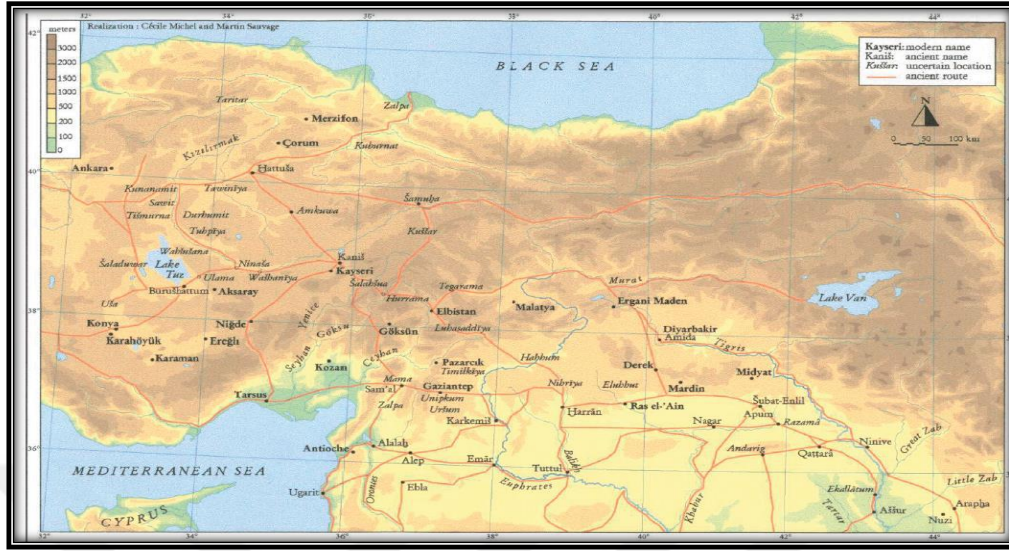
¹⁴⁷ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Öncesi Anadolu’nun Siyasi Durumuna Genel Bir Bakış”, s.44-45.

¹⁴⁸ Remzi Kuzuoğlu, “Eski Asurca Metinlerde Anadolu Köprüleri” *Archivum Anatolium*, Cilt:12, Sayı:2, 2018, s.114-115.

¹⁴⁹ Hamza Ekmen, “Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu’da MÖ. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi”, *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s.52.

¹⁵⁰ Sebahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu, “Çivi Yazılı Belgelere Göre MÖ. II. Binyılda Kahramanmaraş ve Çevresi”, *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*, 17-18 Kasım 2017, s.105.

ortaya çıkarmış ve ait oldukları şehir devletinin mali yapısına katkısı göstermiştir.¹⁵¹

Resim 4. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Ticaret Yolları (Arif Gümüş, 2019: 33)

Resim 5. Asur'dan Anadolu'ya ulaşan ticaret yolları (Meltem Alparslan:106)

1.11 Anadolu'da Hititler

Asur Ticaret Kolonileri zamanından beri Orta Anadolu'da yeni bir kavim hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Bu kavim, MÖ II. Binyıl başlarından MÖ VII.

¹⁵¹ Remzi Kuzuoglu, "Eski Asurca Metinlerde Anadolu Köprüleri", s.123.

Yüzyıla kadar varlıklarını devam ettiren Hititler'dir.¹⁵² Hititler en eski devirlerden beri, yerli Anadolu hanedanları ile siyasi ve kültürel ilişkiler içerisinde olmuştur. Bu kültür alış verişinin bir sonucu olarak, yerli kökenli etkiler sanatta, seramikçilikte, mühür kazıyıcılığında, kabartma sanatında, saray kültüründe ve maden işlemeciliğinde kendini açıkça göstermiştir.¹⁵³

MÖ 1750-1650 yıllarından sonra Anadolu büyük değişimlere sahne olmuştur. Gerçek adı Labarna olan bir soylu önceleri bir Karum olan.¹⁵⁴ Hattuşa kentini merkez seçmiş ve böylece Anadolu'nun ilk devletini kurmuştur. Hitit Devleti önce krallık sonra da imparatorluk olarak örgütlenmiştir.¹⁵⁵

Hititleri tarih sahnesine çıkaran ve Anadolu'ya dört yüzyıl boyunca hâkim olacak imparatorluğun temellerini atan kral I. Hattuşili'dir.¹⁵⁶ Bu devletin kurulması ile Labarna ismini "Hattuşa kentine ait" anlamına gelen "Hattuşili" olarak değiştirmiş ve böylece yaklaşık 450-500 yıl sürecek olan Hitit Devleti'nin kurucusu unvanının da sahibi olmuştur.¹⁵⁷ Hitit Devleti hükümdarları hem krallık hem de imparatorluk döneminde 'büyük kral' olarak anılmıştır.¹⁵⁸ Hitit adı ile anılan Hind Avrupalı halk¹⁵⁹ kendilerini *Neşalı* olarak adlandırmış,¹⁶⁰ her zaman genişlemeci bir politika izlemiş ve fethettiği her yerden zengin ganimetler toplamıştır. Hitit Devleti birçok ülkeyi vasal olarak kendine bağlamış ve topraklarını büyütürken hem siyasi açıdan hem de ekonomik açıdan güçlenmiştir.¹⁶¹ Boğazköy metinlerinde Hitit İmparatorluğu ile ilgili önemli bir tarihi belge bulunmuştur. Metnin ilgili bölümü şöyledir:

¹⁵² Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.63.

¹⁵³ Ahmet Ünal, "Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar", *Archivum Anatolicum*, Cilt:3, Sayı:1, 1997, s.343-344.

¹⁵⁴ Metin Alparslan *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.25.

¹⁵⁵ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s.163.

¹⁵⁶ Antonio Sagona, Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ.1.000.000-550*, s.230.

¹⁵⁷ Metin Alparslan *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.25.

¹⁵⁸ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s.164.

¹⁵⁹ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.49.

¹⁶⁰ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.192.

¹⁶¹ Metin Alparslan *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.25.

“Pithana’nın oğlu Anitta, Kuşşara (kentinin) kralı oldu. Gökteki fırtına tanrısına menmün edecek biçimde davrandı. Ve karşılığında fırtına tanrısı ona karşı iyi olduğunda Neşah (kentinin) kralı, Kuşşara’nın kralına [savaş açtı (?)]. Kuşşara’nın kralı topladığı kuvvetlerle kentten aşağıya [indi] ve Neşa’yı geceleyin zorla [aldı]. Neşa’nın kralını tutsak aldı ama Neşa halkına hiçbir biçimde kötülük yapmadı. [onlara] sanki (onun) ana-babasıymış gibi davrandı... Deniz kıyısındaki Zalpuwa yönünden bütün ülkeler [ayaklandı(?)]. Uzun zaman önce Zalpuwa’nın kralı Uhna, bizim tanrımızı Zalpuwa’dan Neşa’ya geri [götürdüm]. Zalpuwa’nın kralı Huzziya’yı da [sağ olarak] Neşa’ya götürdüm. (Hattuşa kenti) [bana kötülük] çekti ve ben onu serbest bıraktım. Ama daha sonra açlıktan kıvrandığında onların tanrısı Halmaşuitt (taht tanrıçası) onu teslim etti ve ben onu geceleyin zorla aldım. [ben] onun topraklarına üzerlik otu ekdim. Kim benden sonra kral olursa ve Hattuşa’yı tekrar iskân ederse gökteki fırtına tanrısı onu ezsin!”¹⁶²

Hititlerde kraliçeler de ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur. Hem iç hem de dış siyasette kral ile eşit konumda olmuştur. Ana kraliçeye “Tavananna”¹⁶³ yani “anne kraliçe” denilmiştir. Bilgi ve deneyimi fazla olan eski kraliçe yeni krala ve kraliçeye örnek olmuştur. Tavananna şöenlerde ve “libation”larda yani tanrılara içki ya da kurban kanı sunarken krallara eşlik etmiş, hatta kral mühürlerinde onların da isimleri yer almıştır.¹⁶⁴

1.11.1 Devlet yönetimi

Hitit devleti, hükümdarın idari mekanizmanın en üst seviyesinde yer aldığı bir merkezi otorite ile yönetilmiştir. Kral ülkenin “Baş Komutan’ı”, “Baş Rahip’i” ve “Baş Yargıç’ı” olarak görev yapmıştır.¹⁶⁵ Başrahiplik görevi yaparken, bayram ve dua günlerinde tanrılara yapılan ayinlere başkanlık etmiş ve onlara kurbanlar sunmuştur.¹⁶⁶ Kralın yanında Pankuş adlı asiller meclisi de yer almıştır.¹⁶⁷ Pankuş

¹⁶² Antonio Sagona, Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri MÖ.1.000.000-550*, s.219-220.

¹⁶³ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu’nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s.242.

¹⁶⁴ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.118.

¹⁶⁵ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.80-82.

¹⁶⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.231.

meclisi kralı yargılama yetkisine sahip olmuş ayrıca kraldan sonra güçlü bir sınıfı oluşturmuştur.¹⁶⁸ Kralın atadığı veliaht bu meclis tarafından da onaylanmış, ayrıca kral soyundan birine verilen ölüm cezası da bu meclisin onayından geçmiştir.¹⁶⁹

1.11.2 Hukuk

Hitit hukukunun temelini “Hitit Yasaları” olarak bilinen iki seri halinde ele geçirilen birinci seri “eğer bir insan” ikinci seri “eğer bir bağ” şeklinde başlayan yaklaşık 200 yasa maddesini içeren çivi yazılı belgeler oluşturmuştur.¹⁷⁰ Ele geçirilen tabletlerde daha çok mülkiyet hukukunu ve özellikle de aile hukukunu içeren maddeler yer almıştır.¹⁷¹

Hitit kanunları 4 aşamadan geçmiştir. İlk aşamada geleneksel düzenlemeler toplanmış, sonra işkence cezaları yerine tazminat olarak hayvanlar kurban edilmiş, daha sonra ölüm cezaları kısıtlanmış ve maddi cezalar arttırılmış ve son aşamada ise para cezalarının miktarında da indirimle gidilmiştir.¹⁷² Böylece zamanla Hitit yasalarında birçok suçun karşılığında tazminat ödenmiş, ölüm cezası nadir olarak verilmiş, sakatlama ise kölelere verilen bir ceza olmuştur.¹⁷³

1.11.3 Ekonomi

Hitit toplumunun ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılık üzerine kurulmuştur.¹⁷⁴ Tahıl ürünleri arasında arpa ve buğday ilk sırada yer almıştır.¹⁷⁵ Ayrıca zeytin, üzüm, susam, elma, incir belgelerden öğrenilen tarım ürünlerinden

¹⁶⁷ Hayri Ertem, Hattiler ve Hititler Dönemi’nden Eski Türkler’e, Osmanlılar’a ve Günümüz Anadolu’suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar – II, *Archivum Anatolicum*, 7/2, 2004, s.52.

¹⁶⁸ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.80-82.

¹⁶⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.230.

¹⁷⁰ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.87.

¹⁷¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.243.

¹⁷² Ali M. Dinçol, Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku İle Etkileşimi, *Anadolu Araştırmaları*, Cilt:0, Sayı:12, 1990, s.85.

¹⁷³ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.87-89.

¹⁷⁴ Ahmet Ünal, *Anadolu’nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Topumlarda Mutfak Kültürü*, Homer Kitabevi, 1.Basım, İstanbul, 2007, s.50.

¹⁷⁵ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu’nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s.293.

bazılarıdır.¹⁷⁶ Bunun yanında üzüm bağları ve incirlikler yer almış; yağı için zeytin yetiştirilmiştir. Gündelik öğünde ve özellikle bayramlarda, ekmek, şarap ya da biranın kurban olarak tüketimi veya kullanımı, tarımda yer alan ürünlerin neler olduğu hakkında bilgiler sunmuştur.¹⁷⁷ Tarla ziraatı yanında Hititler'de bağcılık ve meyvecilik de çok ilerlemiş, Hitit kanunlarında birinin "*eğer bağlar bahçeler*" adını taşıması, bunu ifade etmiştir.¹⁷⁸ Meyve ağaçları arasında: incir, nar, kayısı, kiraz, hurma, armut, muşmula, kızılıçık, kuşburnu, badem, fıstık yer almıştır.¹⁷⁹ Diğer bazı bitki türleri ise; kavak, defne, saz-kamış, sedir ağacı, ılgın ağacı olarak sıralayabiliriz.¹⁸⁰

Hitit Devleti bir tarım devletidir. Halkın büyük bir kısmı kırsalda yaşamıştır. Gündelik yaşam toprağın işlenmesine göre şekillenmiştir.¹⁸¹ Ekim alanının ateşe verilmesi, ekinlerin çalınması, meyve ağaçlarına el konulması ve ekin alanlarının sınırlarının ihlal edilmesi tarım arazilerine ve tarım ürünlerine karşı işlenen suçlar olarak sayılmıştır. Hititlerde, tarım arazileri ve onlardan elde edilen ürünler yasalarla koruma altına alınmıştır.¹⁸² Hitit yasaları tarımsal sulama için dahi olsa meyve ağaçlarının kesilmesine izin vermemiştir. Hitit toplumunda nadir rastlanan ölüm cezası, ekilmiş bir tarlaya yeniden tohum atan kişiye verilmiştir.¹⁸³

Tarımın yanında hayvancılık da Hitit ekonomisinin diğer yönü olmuştur.¹⁸⁴ Metinlerden sığır, koyun ve keçiden başka eşek ile domuz ayrıca at yetiştirildiği anlaşılmıştır.¹⁸⁵ Hititlerin besledikleri hayvanların neler olduğunu bir duadan çıkartmak mümkündür. Dua şöyledir:

¹⁷⁶ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.102.

¹⁷⁷ Fatma sevinç, "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2008, Sayı:17, s.17

¹⁷⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.261.

¹⁷⁹ Şükrü Ünar, "Hitit Dönemi Anadolu'sunda Meyve Ağaçları", *Anasay Üç Aylık Ulusal Hakemli Süreli Dergi*, Yıl:3, Sayı:9, Ağustos 2019, s.24.

¹⁸⁰ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.68.

¹⁸¹ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s.284.

¹⁸² Esma Reyhan, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:29, Sayı:47, 2010, s.67.

¹⁸³ Serkan Demirel, Uğur Sevim, "Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı:6, Haziran 2012, s.202.

¹⁸⁴ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.102.

¹⁸⁵ Ahmet Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü*, s.106.

*“Kral, kraliçe, prens ve bütün Hatti ülkesi hayat, sağlık, güç, uzun yıllar ve gelecekte mutluluk ver! Ve onlara gelecekte hububat, şarap, meyve, koyun, sığır, keçi, domuz, eşek ve insan bolluğu ver.”*¹⁸⁶

Boğazköy metinlerinde isimleri geçen hayvanlar şu şekilde ifade edilmiştir:

*ANSE.KUR.RA “umumi manada at”, SAH “domuz”, UR.GI “köpek” masa-(BURU) “çekirge”,*¹⁸⁷

Hitit yasalarında arıcılık ile ilgili maddelerin yer alması ve balın önemli bir besin maddesi olması Hititlerin arıcılık konusuna da önem verdiğini göstermiştir.¹⁸⁸ Arıların ya da arı kovanının çalınması arıcılık ile ilgili suçlar olarak geçmiştir:

*“Eğer bir kovanda yaşayan arı topluluğunda arıları biri çalarsa, eskiden [1+x şekel gümüş] veriliyordu. Şimdi beş şekel gümüş verilsin ve (böylece suçu) evinden uzaklaştırır.”*¹⁸⁹

Hititler yetiştirdikleri hayvanlarda bal, deri, süt, et, peynir, yün, yağ, tereyağı ve yoğurt gibi ürünleri elde etmiştir, bu ürünleri yarım şekel ile 2 şekel arasında değişen fiyatlarda satmıştır. Hayvanların en pahalısı 1 mine ile katır, en ucuzu yarım şekel ile kuzu olmuştur.¹⁹⁰ Hayvanlarla ilgili suçlara karşı maddi cezalar uygulanmıştır. Örneğin, kanunda hayvan çalanlar hayvanın kıymetine göre çaldığının 15 misline kadar ödemiştir:

*“Eğer cins bir sığırı biri çalarsa- eğer bir süttten kesilmiş sığır ise, cins bir sığır değildir, eğer bir yaşında bir sığır ise, cins bir sığır değildir, eğer iki yaşında bir sığır ise, o cins bir sığırdır. Eskiden otuz sığır veriliyordu ve şimdi on beş sığır versin: beşi bir yaşında, beş süttten kesilmiş sığır versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır.”*¹⁹¹

¹⁸⁶ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu'nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s.297.

¹⁸⁷ Rukiye Akdoğan, “Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Hayvan İsimleri”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1989 Yıllığı*, Ankara, 1990, s.61-66.

¹⁸⁸ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.102.

¹⁸⁹ Esma Reyhan, “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, s.80.

¹⁹⁰ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.69.

¹⁹¹ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Cilt:23, Sayı:83, 2012, s.97.

Hitit ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılığa dayanması zaman zaman bazı sorunların yaşanmasına da sebep olmuştur. Çünkü tahıl ve hayvan ürünleri halkın temel besin maddelerini sağlamış ve bu besin maddelerinin kuraklık, su baskını, kötü mahsul, bitki ve hayvan hastalıkları, tahrip ve yağmalar sonucu yok olması, eski Anadolu'da da sık görülen açlığa neden olmuştur. Metinlerde açlığın temel nedenleri arasında tahıl kıtlığı sayılmıştır. Bu gibi durumlarda ihtiyaç duyulan tahıl yurt dışından ithal edilmiştir.¹⁹²

1.11.4 Ordu

Hitit ordusu, harp arabaları ve piyadeler olmak üzere iki sınıf askerden oluşmuştur.¹⁹³ Hitit ordusunun temel gücü piyadelerden oluşmuştur. Bu sınıf savaş zamanlarında vasal ve bağlı krallıklardan sağlanan askerlerle güçlendirilmiştir. Ordunun genel komuta yetkisi kralın elinde olmuştur. Yaya birliklerinin ana silahları topuz, kargı, balta, kısa kılıç, yay ve mızraktan meydana gelmiştir. Tasvirli sanat eserlerinde bazı savaşçılar kasklı ve Kalkanlı olarak tasvir edilmiştir.¹⁹⁴ Hitit ordusunun malzemeleri, "uzun araba" denilen dört tekerlekli öküz arabalarıyla taşınmıştır.¹⁹⁵

1.11.5 Din

Hitit dini çok tanrılı bir dindi. Çivi yazılı bir belgede "Hatti ülkesinin bin tanrısı"ndan söz edilmiştir.¹⁹⁶ Hitit Devleti federal bir yapıda olduğu için din konusunda hoşgörülü olmuştur.¹⁹⁷ Hititler Anadolu'da yabancı dinleri birbirleriyle kaynaştırmış böylece inanç dünyasını federatif anlayış içerisinde bütünlüğe ulaştırmıştır.¹⁹⁸ Hitit dini tarım ve hayvancılık temalı bir dindir. İyi hasat alınması ve

¹⁹² Serkan Demirel, Uğur Sevim, "Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme", s.209.

¹⁹³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.239.

¹⁹⁴ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.108.

¹⁹⁵ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.239.

¹⁹⁶ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.183-184.

¹⁹⁷ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s.119.

¹⁹⁸ Antonio Sagona, Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ.1.000.000-550*, s.246.

hayvan sürülerinin artışının Hitit dininde yer alması bunun göstergesi olmuştur.¹⁹⁹ Tanrıların isimleri Hattice, Hurrice, Sümerce olarak değişse de işlevleri ve nitelikleri aynı kalmıştır. Ele geçirilen bir dua metninde bu durum şöyle anlatılmıştır:

*“Bütün ülkelerin kraliçesi, efendim. Arinna’nın Güneş Tanrıçası, Hatti ülkesinden sen Arinna’nın Güneş Tanrıçası! Hatti ülkesinde sen Arinna’nın Güneş Tanrıçası adını alırsın, sedir ağacı ülkelerinde (Kuzey Suriye’de) ise Hepat adını taşırsın”.*²⁰⁰

Hitit dini, bir devlet dinidir. Başkent Hattuşa’da resmi bir panteon yer almış, bu panteon yerel kültlerin birleşmeleri sayesinde gelişmiş, karmaşık bir sisteme ulaşmıştır.²⁰¹

Hitit ekonomisinde “tapınak”, önemli bir yere sahip olmuştur. Tapınaklar, kralın idare merkezlerini oluşturmuş ve tamamıyla devlete bağlı kalmıştır.²⁰² Boğazköy’de ele geçirilen belgeler incelendiğinde tapınaklar sadece dini bir mekân olmamış aynı zamanda sahip oldukları tarlalar, üzüm bağları, bahçeler, ormanlar ve de büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri ile ekonomik nitelikli bir yapıya sahip olmuştur.²⁰³

1.11.6 Ticaret

Hitit ekonomisinin tarım ve hayvancılıktan sonra en önemli gelir kaynaklarından biri de yeraltı kaynakları olmuştur. En çok kullanılan madenler gümüş bakır ve bronz idi. Demirin kullanılmaya başlanmasıyla Hitit maden ekonomisindeki en büyük gelişme yaşanmıştır.²⁰⁴

Hitit çivi yazılı belgelerde “*tüccar*” kelimesi ya Sümerce *DAM.GAR* ya da Hititçe *unattalla* olarak yazılmıştır. Tüccarlar Hitit Devleti’nin koruması altında olmuştur, bu durum elimize geçen kanun metinlerinden anlaşılmıştır:

¹⁹⁹ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu’nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s.220.

²⁰⁰ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, s.91.

²⁰¹ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu’nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s.223.

²⁰² Metin Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.31-32.

²⁰³ Esma Reyhan, *Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım, Akademik Bakış*, Cilt:2, Sayı:4, 2009, s.161.

²⁰⁴ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.70.

“Eğer biri bir tüccarı öldürürse, o, 100 mina gümüş ödesin ve onun evine baksın. Eğer bu, Luwiya’da (Arzava) ya da Pala’da olursa, o, 100 mina gümüş ödesin ve malları yerine koysun. Eğer bu Hatti ülkesi’nde olursa, bahsedilen tüccarı (gömülmesi için) getirsin/götürsün”²⁰⁵

Hitit Devleti’nde tüccarların tek görevi ticaret yapmak olmamış, bunun dışında dini işlerde de yer almıştır. Bir kısım tüccar da kral veya tapınak için çalışmıştır. “Majestenin tüccarları” olarak bilinen bu tüccarların görevi Hitit Kralı’na vergi ya da hediye olarak gönderilen ve genellikle kıymetli metallere, taşlardan ya da boyanmış giysi ve kumaşlardan oluşan malları kontrol etmek ve onları Hattuşa’ya ulaştırmak olmuştur²⁰⁶

1.11.7 Yazı, Dil

Anadolu, yazıyla Hattuşili zamanında yeniden tanışmıştır.²⁰⁷ Hititler çivi ve resim yazısı (hiyeroglif) olmak üzere iki tür yazı kullanmıştır. Mezopotamya’dan alınmış çivi yazısı kil tabletler üzerine,²⁰⁸ yerli Anadolulu resim yazısı ise anıtlar ve mühürler üzerine yazılmıştır.²⁰⁹ Hititler tarafından kullanılan üçüncü bir yazı çeşidi de Akkad çivi yazısıdır. Özellikle diplomatik vesikalar, Akkad dili ve Akkad çivi yazısı ile kaleme almıyordu.²¹⁰

²⁰⁵ Metin Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.27-28.

²⁰⁶ Metin Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.30.

²⁰⁷ Antonio Sagona, Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri MÖ.1.000.000-550*, s.232.

²⁰⁸ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.192.

²⁰⁹ Diren Çakmak, *Hitit İmparatorluğu’nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, s.250.

²¹⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.263.

İKİNCİ BÖLÜM

MÖ II. BİNLERDE ANADOLU'DA HAYVANCILIK FAALİYETLERİ VE HAYVAN TİCARETİ

Evcilleştirmenin ne zaman başladığı tam anlamıyla tespit edilmemekle birlikte, hayvan ve bitki türlerinin evcilleştirilmesinin birbirine paralel şekilde ve aynı zaman zarfında olduğunu söyleyebiliriz.²¹¹ Bunlara rağmen insanoğlunun hayvanı ehlileştirme çalışmalarının tarımsal faaliyetlerden daha eskiye dayandığı konusunda şüphe yoktur.²¹² Bitkilerin evcilleştirilmesi ile birlikte tarımsal faaliyetler başlamış ve bu duruma bağlı olarak yerleşik yaşam tarzı ortaya çıkmıştır. Yerleşik hayata geçen insanoğlu böylece iş gücünden, etinden ve sütünden yararlanmak amacıyla bazı hayvanların da evcilleştirilip farklı amaçlar için kullanılmak üzere ehlileştirilmesini sağlamıştır.²¹³ Eski çağlarda hayvansal besin ihtiyacını avlanarak sağlayan insan, daha sonraki zamanlarda bazı av hayvanlarını ehlileştirmeye başlamıştır.²¹⁴

Yerleşik yaşam tarzına geçen insanlar tarım ürünleri yetiştirmenin yanında yaşamlarının bir parçası olan avcılık ve toplayıcılığı ve hayvanlardan yararlanmayı birlikte yürütmüştür. Bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesi insanları doğal yiyecek kaynaklarına daha az bağımlı hale getirmiştir. İnsanların daha az çaba sarf ederek daha fazla yiyecek üretmeye başlaması köylerin büyümesine, zamanla şehirlerin oluşmasına ve büyük medeniyetlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²¹⁵ İnsanoğlu yerleşik hayat tarzını benimsemesine rağmen diğer yaşam tarzlarını da devam ettirmiştir. Özellikle göçebe hayat tarzı yaygın olarak uygulanmıştır.²¹⁶

²¹¹ Şeyda Büyükcan Sayılır, “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII / 1, 2012, s.564.

²¹² Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarda ve Hititlerde), *Yavuz Ercan Armağanı*, 2008, s. 350.

²¹³ Yusuf Kılıç, Suzan Akkuş Mutlu, “Eskiçağda Uzak Diyarların Ulaşım Aracı: Deve”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2018, Sayı:22, s.689-690.

²¹⁴ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarda ve Hititlerde), *Yavuz Ercan Armağanı*, 2008, s. 350.

²¹⁵ Hacı Çoban, “Eski Çağda İlk Evcil Hayvanlar ve Deve”, *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, 4, Yozgat, 2017, s.555.

²¹⁶ Adnan Baysal, “Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (MÖ. Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:13, Sayı:23, 2012, s.263.

Göçebe yaşam şeklinin ortaya çıkabilmesi için bazı hayvan çeşitlerinin evcilleştirilmesi gerekmiştir.²¹⁷ Bu durumda insanoğlu ilk olarak köpek gibi çöpçü hayvanları, ikinci olarak koyun, keçi gibi göçebe hayvanları, yerleşik yaşama geçişle birlikte önce sığır, daha sonra yük hayvanı olan, binme ve çekme işlerinde kullanılan at, eşek ve deveyi evcilleştirmiştir.²¹⁸ Koyun ile keçi, sığır ve domuzdan önce evcilleştirilmiştir hayvanlardır.²¹⁹ Kemiklerin değerlendirilmesiyle birlikte, koyun, keçi, sığır, domuz, at, köpek, kedi, yaban koyunu, kırmızı geyik, kaplumbağa, ördek, Avrupa tavşanı, çeşitli kuşlar, tilki, kurt ve balık gibi hayvanların varlığı tespit edilmiştir.²²⁰

Koloni Çağı mühür baskıları incelenmiş bu mühürlerdeki Anadolu üslubu tanımlanmış ve böylece betimlemelerde Anadolu'nun evcil hayvanları da ortaya konulmuştur. Bu incelemenin sonucunda boğa, sığır, at veya eşek, domuz, koyun ayrıca boğa, inek, dana, teke, koç, kuzu, dağ koyunu ve tay tasvirleri ortaya çıkmıştır. Bu mühürler Anadolu insanının bu çağda yetiştirdiği evcil hayvan potansiyelini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.²²¹ Hitit kanunlarında ehlileştirilmiş hayvanlar değerliden daha ez değerliye doğru sınıflara ayrılmıştır. İlk sırada sığır, at, koyun, katır, eşek ve damızlık hayvanlar yer almıştır. Bunları iş ve yük hayvanları takip etmiştir. İkinci sırada domuz, üçüncü grupta köpek, dördüncü sırada ise bal arıları yer almıştır.²²²

Hayvancılık faaliyetleri bazen ek bir geçim kaynağı olarak yapılmış, bazen de tek başına ekonomik faaliyet haline gelmiştir.²²³ Hayvanlar tarih boyunca ekonominin temel taşlarından biri olmuştur. Evcilleştirmeye birlikte kullanım

²¹⁷ Hacı Çoban, "Eski Çağda İlk Evcil Hayvanlar ve Deve", *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, 4, Yozgat, 2017, s.555.

²¹⁸ Yusuf Kılıç, Suzan Akkuş Mutlu, "Eskiçağda Uzak Diyarların Ulaşım Aracı: Deve", s.689-690.

²¹⁹ M. Murat Baskıcı, "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:53, Sayı:01, 1998, s.85.

²²⁰ Ahmet Ünal, "Çivi Yazılı Belgeler İle Paleoostolojik ve Arkeolojik Buluntular Işığında Eski Anadolu'da Avcılık", Ahmet Adil Tırpan Armağanı, Ege Yayınları, İstanbul, 2012, s.665.

²²¹ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.164.

²²² Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.68.

²²³ Taner Kılıç, "Karacadağ'da Göçebe Hayvancılık ve Göçerler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, Elazığ, s.1.

şekilleri çeşitlenen hayvanların hastalıkları ve ölümleri insanların gıdasız kalmalarına, hastalanmalarına ve hatta ölümlerine yol açmıştır.²²⁴

MÖ II. Binyıl Anadolu'sunun insanların günlük yaşantısına baktığımızda pek çoğu için hayat tarım ve hayvancılığa dayalı olmuştur. Şu durumda toplumların beslenme alışkanlıkları bulundukları mekânın sunmuş olduğu imkânlar çerçevesinde şekillenmiştir. İlk insanlar avlanma ve yenilebilir bitkilerin toplanmasına dayalı bir yaşam şekli sürmüştür.²²⁵ Kültepe Tabletlerinde geçen et, yağ, bal, koyun, sığır gibi çok çeşitli yiyecekler Koloni Çağı Anadolu'sunun beslenme ve mutfak kültürü hakkında bilgi edinmemizi sağlamıştır.²²⁶

Küçükbaş ve büyükbaş hayvanların alım-satımı, genellikle yerliler arasında yapılmıştır. Yerli halka ait borç belgelerinde, borç verilen ürünler arasında tahıllar ile küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar ilk sırada yer almıştır. Asurlu tüccarlarla yerliler arasında yapılan borç senetlerinde de, Asurlu tüccarların borçlarına karşılık veya borcun faizi olarak altın ve gümüş yerine, bazen tahıl ürünleri ile küçük ve büyükbaş hayvanları kabul ettikleri de tabletlerde görülmüştür. Asurlu tüccarlar, bu hayvanların ticaretini yapmak için değil bu hayvanların eti, sütü, yünü ve derisinden faydalanmak için satın almıştır.²²⁷ Hititler yetiştirmiş oldukları hayvanlardan bal, et, süt, yağ, tereyağı, yün ve yoğurt gibi hayvansal ürünler elde etmiştir. Elde edilen bu hayvansal ürünler yarım şekel ile 2 şekel arasında değişen fiyatlarda satılmıştır. Yetiştirilen hayvanlar içerisinde en pahalısı 1 mina ile katır, en ucuzu ise yarım şekel ile kuzu olmuştur. Hititler insanlarda oluşan hastalıkların tedavisinde hayvanların organlarından ve hayvansal ürünlerden faydalanmıştır. Bunları hastalığın çeşidine bağlı olarak ya yedirerek ya da merhem olarak kullanmıştır.²²⁸

Kültepe Tabletlerinde doğrudan hayvan satışlarını konu alan belge sayısı pek fazla olmamıştır. Ancak ele geçen sınırlı sayıdaki belgede hayvanların çeşitleri ve

²²⁴ Şule Osmanağaoğlu, Ayşe Menteş Gürler, “Eski Anadolu ve Yakındoğu Uygarlıklarında Veteriner Hekimliği ve Hayvanlara İlişkin Yasal Düzenlemeler”, *Veteriner Bilimleri Dergisi*, 25, 1-2, s.5.

²²⁵ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “MÖ. II. Bin Yılda Anadolu'da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, *Yavuz Ercan Armağanı*, 2008, s. 336.

²²⁶ Fatma Soğandereli, “Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Mutfak Kültürü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:7, Sayı:2, Haziran 2020, s.1324.

²²⁷ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.149-150.

²²⁸ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.69-70.

bedellerinin yanında, deri, post ve yün gibi ticarî öneme sahip yan ürünleri konusunda da bazı bilgiler verilmiş böylece Anadolu halkının beslenme ve geçinme gibi hayatî bir faktörünü ortaya çıkarmıştır. Kültepe tabletlerinde büyük ve küçükbaş hayvanlar için kullanılan kelimeler farklı şekillerde ifade edilmiştir. Sığır veya öküz için bazen Sümerce ideogram olan *GU* veya *GUD*, bazen de bu işaretlerin Akadça karşılığı olan *alpum* kullanılmıştır. Koyunlar için ise, daha çok Sümerce *UDU* ideogramı kullanılmış, bazen de, *immertum* veya *emmerum* şekli ile Akadça olarak ifade edilmiştir. Bu ideogram aynı zamanda, küçükbaş hayvan adlarının önünde yazılan belirleyici olarak da kullanılmıştır.²²⁹

Yazılı belgeler Koloni Çağı'nın hayvancılığının gelişimini ve boyutunu daha iyi yansıtmıştır. Kültepe halkı hayvan yetiştiriciliği ile uğraşmış, hayvansal ürünlerden de yararlanmıştır. Asurlu tüccarlar dokumaların hammaddelerini oluşturan yapağı, keçi ve domuz kılını Anadolu'dan sağlamıştır bunun yanında yerli halkın ödemek zorunlu olduğu faizlere karşılık koyun, yağ, bal gibi hayvan ve hayvansal ürünleri almıştır. Tabletlerin birinde bu konuyla ilgili şu ifadeler yer almıştır:

*“2 1/3 mine gümüş değerinde 20 bin domuz kılı daha ki, bunun içinden 10(bin) kıl beyaz renkli ve 10 (bin)kıl siyah renklidir müşterek malımız olarak depo ettim.”*²³⁰

Anadolu'nun hayvan yetiştiriciliği açısından zenginliği metinlere yansımıştır. Akadlı Sargon'a ait bir belgeden öğrendiğimize göre Sargon, Anadolu'ya yaptığı askerî seferini anlatırken, bir günde 6000 koyun ve 1000 sığır kestirdiğinden söz etmiştir. Sargon, ordusuyla birlikte yanlarında getirdikleri hayvan sürülerini, Anadolu istikametinde ilerlerken, yol boyunca ordusunun beslenmesi için kestirmiştir. Bir günde kesilen hayvan sayısının binlerle ifade edilmesi, bu hayvanların sadece Sargon'un sürülerinden olmadığını, Sargon'un geçtiği Anadolu şehirlerinden de küçükbaş ve büyükbaş hayvan kestirdiğini göstermiştir.²³¹

Hayvan besiciliği daha çok Anadolu halkı tarafından yapılmış, özellikle yerli kadınlarla evli olan tüccarlar koyun, sığır ve domuz beslemiştir. Bazı metinlerde

²²⁹ L. Gürkan Gökçek, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (MÖ. 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti, *Archivum Anatolicum*, 7/1, 2004, s.61.

²³⁰ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.165.

²³¹ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.153-154.

geçen *alpum mar'um* “besili sığır” ifadesinden hayvanların eti ve yağı için özellikle beslendiği anlaşılmıştır. Besi hayvanlarıyla ilgilenmenin yerli kadınların günlük görevleri arasında olduğunu gösteren bir mektupta Assur-nada karısı Sisahsusar’a “*iyi besili öküzler almasını ve bu hayvanlar için yeterince yem toplamasını*” söylemiştir.²³²

Kanunlarda evcil hayvan hırsızlıklarına, yaralanmalarına, bu hayvanların ödünç alınmasına karşı çeşitli hükümler yer almıştır. Öküz, at ve koç gibi hayvanları çalanlar bunları fazlasıyla ödemiştir. Koyun, domuz ve köpek gibi hayvanları çalanlar ise şekel veya tahıl ödemiştir. Arı kovani çalanlar ise önceleri arıların gıdası olmuş daha sonra ise *altı gümüş şekel verir* denilmiştir. Bir öküzün veya atın gözünü kör eden altı gümüş şekel, bir öküzü kiralayan da karşılığında öküz sahibine arpa vermiştir.²³³ Hayvanlarla ilgili suçlara karşı maddi cezalar uygulanmıştır. Örneğin, kanunda hayvan çalanlar hayvanın kıymetine göre çaldığının 15 misline kadar ödemiştir:

*“Eğer cins bir sığırı biri çalarsa- eğer bir sütten kesilmiş sığır ise, cins bir sığır değildir, eğer bir yaşında bir sığır ise, cins bir sığır değildir, eğer iki yaşında bir sığır ise, o cins bir sığırdır. Eskiden otuz sığır veriliyordu ve şimdi on beş sığır versin: beşi bir yaşında, beş sütten kesilmiş sığır versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır.”*²³⁴

Hitit kanunlarında kiralanmış ve ya zorla ele geçirilen hayvanların ölmesi ve ya zarar görmesi göz önünde bulundurulmuştur. Kanun maddesinde bu konuyla ilgili şu bilgiler yer almıştır:

*“Eğer bir sığırın boynuzunu ya da bir sığırın ayağını biri kırarsa onu kendisi için o alsın. Ve sığırın sahibine iyi bir sığır versin.”*²³⁵

²³² Hülya Kaya Hasdemir, “Kultepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Eski Anadolu’nun Mutfak Kültürü”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 6, Sayı:4, Aralık 2020, s.1619.

²³³ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.69.

²³⁴ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, s.97.

²³⁵ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, s.98.

“Eğer bir sığırı, bir atı, bir katırı, bir eşegi biri alıkoyarsa ve o yerinde ölürse (el koyan) onu (ölü hayvanı) teslim etsin ve bedelini versin.”²³⁶

Hitit çiftlikleri ekonomisinde tarımın büyük bir yer kapladığı hitilerde hayvancılığında yapıldığını ve devletin hayvancılıkta büyük katkılar sağladığını göstermiştir. Çiftlikler, tarıma alternatif oluşturmuştur. Buralarda yetiştirilen hayvanlar, devletin elinde hazır mal bulunmasını sağlamıştır. Hayvanların yetiştirilmesi için ekim yapılmayan araziler (meralar) seçilmiştir. İç Anadolu bölgesinin ikliminden dolayı hayvanlar yılın tamamında otlatılamamıştır. Yaylacılıkta olduğu gibi belirli bir süre dışarıda otlatılan hayvan sürüleri, belirli bir süreden sonra çiftlik sahibinin kendi arazisinde otlatılmaya devam edilmiştir. Hititlerde tarımdan sonra en önde gelen geçim kaynağı hayvancılık olmuştur. Yetiştirilen hayvanlar arasında büyükbaş olarak sığır, domuz, eşek, at, küçükbaş olarak ise koyun ve keçi gibi hayvanlar yer almıştır. Yetiştirilen bu hayvanlardan çeşitli yiyecekler ve yağlar üretilmiştir. Geçim kaynakları arasında, ortaya çıkarılan belgelere dayanarak, arı balının da önemli bir yer kapladığı anlaşılmıştır.²³⁷

Kanunlarda hayvanların çalınması ve kiraya verilmesi, kiraya verilen hayvanın ölmesi hayvanın bulunup damgasının silinmesi, hayvanların gasp edilmesi, gasp edilen hayvanın ölmesi, hayvanın başka bir kimsenin arazisinde ölmesi gibi konular yer almıştır. Ayrıca bir kişinin kendisine ait olmayan bir hayvanı vurması, gebe olan ya da olmayan bir hayvanın yaralanması, bir koyunun kurda atılması, tarlasında kaybolmuş bir sığır bulan kişinin onu bir günlüğüne koşabilmesi gibi birbirinden farklı maddeler de bulunmuştur.²³⁸ Kanunlarda hayvan fiyatları şu şekilde yer almıştır:

²³⁶ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, s.98.

²³⁷ Ahmet Deniz, “Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı”, *Turkish Studies*, Sayı:10/2, Ankara, 2015, s.243.

²³⁸ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, s.96.

GU.APİN.LA “saban öküzü”	12 Şekel gümüş
GU.MAH. “cins bir öküz”	10 Şekel gümüş
ABGAL “yetişkin bir inek”	7 Şekel gümüş
GU.APİN.LA”saban öküzü”	5 Şekel gümüş
AB iuga “bir yaşında bir inek”	5 Şekel gümüş
Sawitistas “sütten kesilmiş bir öküz”	4 Şekel gümüş
AB armahanni “gebe inek”	8 Şekel gümüş
Amar “dana”	2 Şekel gümüş
ANSE. GUR. RA. NİTA “erkek at”	2 Şekel gümüş
ANSE. GUR. RA. MUNUS. AL.LA	2 Şekel gümüş
“yük çekme kırsrağı	
ANSE. NİTA “eşek”	2 Şekel gümüş
ANSE. MUNUS. AL. LA. “dişi yük	2 Şekel gümüş
çekme eşeği”	1 Şekel gümüş
UDU “koyun”	2 Şekel gümüş
3 UZ “3 keçi”	1 Şekel gümüş
2 SILA “2 kuzu”	1/2 Şekel gümüş
2 MAS. TUR “2 oğlak”	20 Şekel gümüş
ANSE. GUR. RA turıyavas “koşum atı”	1 Mina gümüş
ANSE. GUR. NUN. NA “katır”	14 Şekel gümüş
ANSE. GUR. RA “at”	10 Şekel gümüş
ANSE. GUR. RA. NİTA iuga “1 yaşında	15 Şekel gümüş
erkek at”	
ANSE. GUR. RA. MUNUS. AL. LA	4 Şekel gümüş
iuga “yük çekme kırsrağı”	
ANSE. GUR. RA. NİTA “erkek at”	

Kaynak: Reyhan, 2010: 68.

2.1 Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Hayvancılık Faaliyetleri Kapsamında Memurluk Faaliyetleri

2.1.1 Rabi perdum

“Bir çeşit binek hayvanı” olarak geçen *perdum* araştırmacılar tarafından genellikle “katır” olarak tanımlanmıştır. Buna bağlı olarak, *rabi perdum* unvanının da “katırlar başı” olabileceği iddia edilmiştir.²³⁹ *Perdum*’un, bir binek hayvanı olduğunu gösteren metinler bulunmuştur:

*“Ben senin oğlunum, sen babamsın. perdum’u bana ver, sikkatum’a gideceğim, ben senin oğlunum, yaya mı gideyim? Onu bana ver ki bineyim ve senin adın (şanlansın)”*²⁴⁰

2.1.2 Rabi hursatim

“Kiler, ambar, depo” anlamlarına gelen *hursum* kelimesinden oluşan *rabi hursatim* unvanı birçok araştırmacıya göre “depolar âmiri” olarak tanımlanmıştır. Belgelerde *rabi hursatim*’ler genellikle kumaş alıcısı şeklinde geçmiştir:

“22 (adet) kumaşı saray satın aldı, Atata’da depolar âmiri için 1 (parça) kumaş vardır”.

“1 (parça) kusitum kumaşını depolar âmiri tanrı Adat tapınağında aldı”.

*“burada depolar âmirine kumaş için söz verdim”.*²⁴¹

2.1.3 Rabi re'im

²³⁹ Hakan Erol, “Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı”, s.1308.

²⁴⁰ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.51.

²⁴¹ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.24-25.

“Çoban” anlamındaki *re’um* ile birlikte kullanılan *rabi re’im* “çobanlar başı” unvanlı memurlar, sarayların büyük ve küçükbaş hayvanlarını güden çobanların âmirleri olduğu düşünülmüştür.²⁴² *Rabi re’im* yani “çobanlar başı” daha çok yerliler arasında düzenlenmiş borç belgelerinde alacaklı olarak kaydedilmiştir. *Rabi re’im* unvanı Kültepe metinlerinde çokça yer almıştır.²⁴³

2.1.4 Rabi alpatim

Alpum “sığır” kelimesinin çoğul şekliyle oluşturulmuş *rabi alpātim* unvanlı kimseler, devlete ait büyük baş hayvanların bakımıyla ilgili çoban, bakıcı gibi şahısların âmirleri olmuştur.²⁴⁴ *rabi alpatim* unvanının belgelerde yer alması Anadolu saraylarının büyükbaş hayvan sürülerine sahip olduğunu göstermiştir.²⁴⁵

2.1.5 Rabi kalbatim (köpekler amiri)

Kalbum “köpek” anlamında kullanılmıştır. Eski çağlarda kralların avlanmaya düşkün oldukları düşünülürse; tazı, zağar gibi av köpeklerinin yetiştirilmesi, beslenmesi, eğitilmesi, ava hazırlanması gibi işlerle ilgili kişilerin âmirleri *rabi kalbātim* unvanlı memurlar olmalıdır.²⁴⁶

Saraya ait köpeklerin bakıcılarının başına *Rabi kalbātim* denmiştir.²⁴⁷ Saraylarda köpek yetiştirilmesinin sebebi onların bekçilik, çobanlık ve özellikle avcılık gibi özelliklerinde yararlanmak olmuştur. Eski devirlerde geyik, tavşan, ceylan gibi yaban hayvanlarını avlamada özellikle köpekler kullanılmıştır. Kültepe metninde rastlanılan *rabi kalbatim* unvanlı şahıslar şahit olarak da kaydedilmiştir:

“Köpekler âmiri Nawaşu’nun huzurunda”.²⁴⁸

²⁴² Hakan Erol, “Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı”, s.1308.

²⁴³ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.52.

²⁴⁴ Hakan Erol, “Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı”, s.1308.

²⁴⁵ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.18.

²⁴⁶ Hasan Ali Şahin, *Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Devri MÖ.1975-1725*, s.67.

²⁴⁷ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.120.

²⁴⁸ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.28.

2.1.6 Rabi sise

sisi'um “at” anlamında kullanılmıştır. *Rabi sise* adlı kimseler, saray adına atların yetiştirilmesi ve bunların ticaretinin yapılması gibi işlerde görevli memurlar olmuştur.²⁴⁹ *Rabi sisē* “seyisler başı” anlamında kullanılmıştır.²⁵⁰

2.1.7 Rabi kitatim

Kültepe metinlerinde *kitātum* olarak karşımıza çıkan *kitû* “keten” kelimesiyle oluşan *rabi kitātīm*’e “ketenle ilgili bir memur” anlamı verilmiştir. Bu unvana sahip kimseler keten bitkisinin yetiştirilmesi ve işlenmesiyle ilgili işçilerin amirleri olmuştur.²⁵¹

2.1.8 Rabi samnim

šamnum “yağ” anlamında kullanılmıştır. “Yağdan sorumlu memur” olarak tanımlayabileceğimiz *rabi šamnim* unvanı, devletin yağ üretimi ve ticaretinde rol oynamıştır.²⁵² Bu unvan sadece, yerliler arasında düzenlenmiş bir köy satış mukavelesinde yer almıştır:

...“yağdan sorumlu memur Tuthiliya’nın huzurunda...”²⁵³

2.1.9 Rabi mahirim

“Pazar, ticarî iş” anlamlarına gelmiştir. Birkaç metinde *bab mahirim* “pazar kapısı” ifadesine rastlanmıştır:

²⁴⁹Hakan Erol, “Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı”, s.1308.

²⁵⁰ Cahit Günbattu, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.119.

²⁵¹ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.30.

²⁵² Hakan Erol, “Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı”, s.1309.

²⁵³ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.78.

“ve buradan ben 1 mina ya da 2 mina gümüşü pazar kapısına sevk ettiğim gün...”²⁵⁴

*“1 mina ya da 2 mina altın (hakkında) senin talimatın gereğince, burada, pazar kapısında, İli-wedaku’ya borç verdim, 10 güne kadar ödeyecek”.*²⁵⁵

Metinlerde, bet mahirim “pazar evi / dairesi” tanımlaması da geçmiştir:

*“2 (adet) kutanum kumasının fiyatı olan 39 şekel gümüş, pazarda evi (dükkânı olan) bayandadır”.*²⁵⁶

2.1.10 Rabi maşşar(a)tim

Kültepe metinlerinde sıkça yer alan maşşartim “gözetleme, koruma, güvenlik” ve “kıymetli eşyaların muhafaza edildiği yer, kasa” olmak üzere iki farklı anlamda kullanılmıştır. Bu kelime ile oluşan rabi maşşartim unvanına “hazinedar” ve “korumalar, nöbetçiler âmiri” şeklinde iki farklı anlam verilmiştir.²⁵⁷

Maşşartum’luk işini yapan kişiler Anadolu krallarının Asurlularla yaptıkları anlaşmalar gereği, belirli bir ücret karşılığında kervanlara eşlik etmiş, kervan yollarının güvenliğini sağlamış, soygun ve hırsızlıkları önlemiştir. Ayrıca, bu koruma işini yapanların Asurlu tüccarların kaçakçılık yapmasını önlediklerini de gösteren metinler bulunmuştur:

“lütfen mektubumdaki sözlere dikkat et! Hiçbir sey kaçırma (kaçakçılık yapma), korumalar güçlüdür (kontroller sıkıdır).”²⁵⁸

2.2 Tüccarların Hayvancılık Bağlamında Ödedikleri Vergiler

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde tüccarlara çeşitli alanlarda vergiler uygulanmıştır. Asurlu tüccarlar Anadolu’daki ticari faaliyetlerini sürdürebilmek için

²⁵⁴ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.33.

²⁵⁵ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.34.

²⁵⁶ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.34.

²⁵⁷ Hakan Erol, “Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı”, s.1310.

²⁵⁸ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.37.

yerel krallıklara çeşitli isimler altında vergi ödemiştir. Ödenecek vergilerin miktarını veya oranını yerel krallıklar belirlemiştir.²⁵⁹ Asurlu tüccarlar ve Anadolu'daki kentler arasında yapılan ticaretten elde edilen kâr, metinlere, ödenen vergiler olarak yansımıştır.²⁶⁰ Kültepe tabletlerinde, birçok vergi veya ödeme çeşidi tespit edilmiştir. Bunları, tabletlerde geçtiği haliyle başlıklar halinde şöyle sıralayabiliriz:

2.2.1 Wasitum Vergisi

Kelime anlamı “bırakmak”, “terk etmek” anlamında kullanılan *wasu'um* fiilinden türetilmiş olup, kervanın hareketi sırasında alınan bir çeşit ihraç vergisi olarak tanımlanmıştır.²⁶¹ Asur yöneticileri tarafından ihraç edilen malların Karum'a getirilen yük üzerinden 1/120 oranında alınan bir vergi çeşididir.²⁶² “Wasitum” denilen ve Asur'dan çıkarken kendi ülkelerinin yöneticilerine verdikleri bir çeşit çıkış vergisi idi.²⁶³ Bazı metinlerde Kaniş şehrinde de bu verginin alınmış olduğu bilgisine rastlanmıştır.²⁶⁴ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait aşağıdaki tablette; Puzur-İštar'ın, Aššur-bāni'ye, Šu-Hubur'a ve Dādiya'ya yazdığı mektup yer almıştır. Mektupta; borçlardan, yapılan ödemelerden ve wašitum vergisi ile saddū'atun vergisinden bahsedilmiştir:

“Puzur-İštar, Aššur-bāni, Šu-Hubur ve Dādiya şöyle söylüyorlar, Aššur-rē'ı'ye söyle: 4 mina gümüşü, İliš-tikal'e senin babanın huzurunda benim sözüm için verdi. 1 mina 9 şegel gümüş ve 5/6 mina 6 2/3 şegel (gümüş), 7 şegel altının fiyatı, Abu-šalim iledir. 2/3 mina 8 şegel, Baziya'nın wašitum-vergisine karşılık verdik. 1/3 mina 2 şegel için ... aldık ve ölüdür. Senin gümüşünden normal miktardan 1/2 mina

²⁵⁹ Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu'da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.113.

²⁶⁰ Metin Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.14.

²⁶¹ L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletlerle Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, *Akademik Bakış*, Cilt:2, Sayı:4, 2009, s.150; Sebahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, sayı:1/2, 1993, s.12.

²⁶² Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu'da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.51; Sebahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, s.12.

²⁶³ Metin Alparslan, *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.14.

²⁶⁴ L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletlerle Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, s.151.

kayıptır. 9 şegel gümüşü Bula'nın oğlu İli-bāni'ye verdik. Dalaş'ın evine ait bakıra gelince: ... ve ... ikinci ...1 2/3 mina gümüşü İkünüm'a verdik... ½ mina ek ödeme. ... mina onun naruqqum-hesabı için ilâve ettik... “ Senin baban ...'da ... onun adına kaydetmek için gitti, ½ mina ona verdik... mina ek ödeme için Aššur-rē'i aldı... kārūm ... ek ödeme için 8+x 1/3 šeqel šaddū'atum -vergisi için, 10 mina'dan 2 şegel eksik altını ve 3 mina'yı İliš-tikal aldı. 4 ½ şegel ek ödeme olarak Lalum aldı. Toplam 10 1/3 mina dır.”²⁶⁵

2.2.2 Nishatum Vergisi

Tabletlerde *nishatum* veya *nisihtum* diye geçen bu vergi, Koloni Çağı'nda en fazla kullanılan vergi olmuş, kervanın uğradığı bütün şehirlerde alınmıştır. Tabletlerden öğrenilen bilgiye göre *Nishatum* vergisi tekstil ürünleri ve yünden %5, kalaydan %2.5 veya %3, gümüşten ise, yaklaşık %4 oranında alınmış veya ödenmiştir.²⁶⁶ Anadolu Beyleri ile yapılan antlaşmaların içerdiği şartlara bağlı olarak Anadolu beylerine pay verilmiştir. Örneğin bir antlaşmaya göre, Anadolu'ya getirilen kalaydan, her eşek yükü (yaklaşık 67 kg) başına 2 kg ve getirilen kumaşın yüzde beşi, Anadolu Beyi'ne *Nishatum* vergisi olarak verilmiştir. *Nishatum* vergisi sabit oranlı bir vergi çeşididir.²⁶⁷ *Nishatum* vergisi, hem Anadolu'ya getirilen mallardan hem de Asur'a sevk edilen para ve mallardan alınmıştır.²⁶⁸ Bir çeşit gümrük vergisi olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁹ Bu vergi yerel krallara, Asurlu bankerlerin kurduğu tüccar evlerine, Karum dairesine, Asur teşkilatına ödenmiştir.²⁷⁰

²⁶⁵ Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu'da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.119.

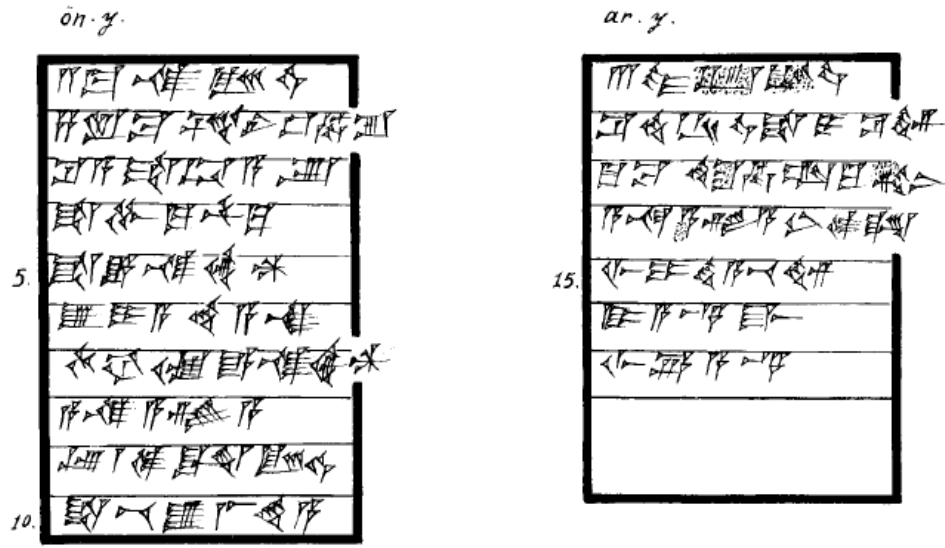
²⁶⁶ Kürşat Koçak, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:27, 2009/2, s.222; L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, s.149.

²⁶⁷ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.135.

²⁶⁸ L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, s.149.

²⁶⁹ Emin Bilgiç, “Çivi Yazılı Kaynaklarda Geçen Başlıca Borç ve Ödünç Tabirleri”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı:4, 1947, s.440.

²⁷⁰ Sebahattin Bayram, “Kultepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, s.8; Kürşat Koçak, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, s.222.

Resim 14. Nishatum Vergisi Belgesi (Arif Gümüş, 2019:114)

2.2.3 Saddu'atum Vergisi

Sadduatum vergisi²⁷¹ genellikle Kaniş şehrinde bulunan Karum Dairesine ve Asur'da benzer bir kuruluş olan *Bet Alim*'e ödenmiştir.²⁷² Ayrıca, Asurlu tüccarların Anadolu'da uğradıkları veya seyahat ettikleri güzergâhlarda bu vergiyi ödediklerine dair bilgi veren belgeler bulunmuştur.²⁷³ Örneğin, tabletlerde *Bet Wabri* olarak geçen ve “gecelemek için kalınan bir tür konaklama yeri” veya “misafir evi” şeklinde tanımlanan yerlerde, bu ödemenin yapıldığı görülmüştür. *Saddu'atum* vergisi bedelinin %2'ye yakın olduğu anlaşılmıştır.²⁷⁴ Bu vergi ile ilgili tabletlerde şu bilgiler yer almıştır:

“Hanunu ve Šu-İštar şöyle (söyler): İštar-bāni'ye söyle! Šu-İštar gelmeden önce Mašiilī senin bütün kumaşlarını Wahšušana'ya götürecekti. Pūšu-kēn'in oğlu 4 talent(lik) kalay paketlerini kārūm dairesinde tuttu ve Šu-İštar'ın gelişinde kalay yerine Ah-šalim'e <kumaş> iade ettiğinden Ah-šalim şikâyetçi oldu ve bütün kalayı

²⁷¹ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.135.

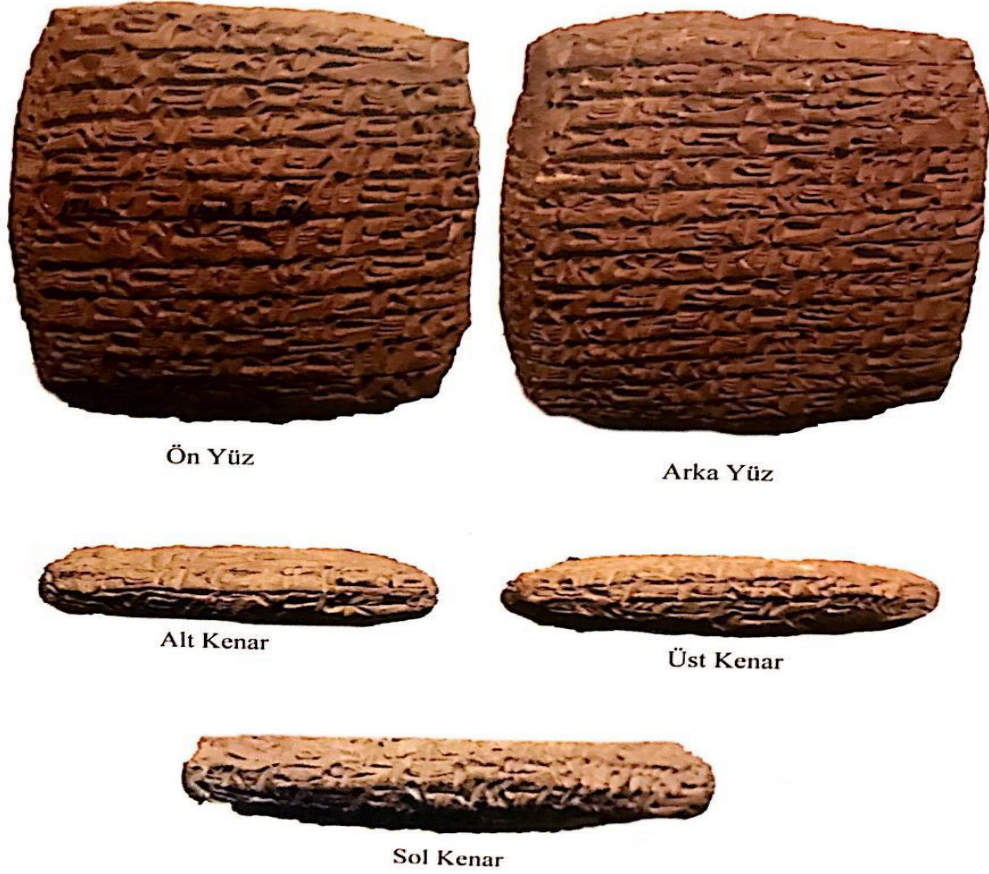
²⁷² L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları Ve Kaçakçılık”, s.149-150; Kürşat Koçak, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, s.222.

²⁷³ Sebahattin Bayram, “Kultepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, s.8.

²⁷⁴ L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, s.149-150.

Ah-şalim'e serbest bıraktı. Senin talimatın gereğince, senin mührünle (mühürlü) 3 paketi açtık ve 2 talent 20 mina 9 şegel kalayı ve onun sargı (kumaşını) Ah-şalim'e verdik. Senin kalayının bakiyesi, 1 talentten 10 şegel eksik (olarak), bizim mührümüzle (mühürlü) Ah-şalim'de bulunmaktadır. Senin kalayının nishātum-vergisini kārūm dairesi (olarak) ödediğimiz için Maşi-ilī'nin yolda açtığı büyük bir paketi senin šadduātum-vergin (olarak) kārūm dairesinde tuttular. Yeni kārūm dairesinde (bizden) aldıkları senin kaliteli kumaşlarının hepsini biz çıkaramadık. Kārūm dairesinden senin 9 (parça) kumaşın buraya geldi ve onlar da Ah-şalim'de bulunmaktadır.²⁷⁵

68. Kt. c/k 1515

Resim 15. Saddū'atum Vergisi Belgesi (Arif Gümüş, 2019:116)

2.2.4 Tatum/Datum Vergisi

Bir bakıma “bağış” ya da “üyelik vergisi” anlamında kullanılan Datum vergisi Asurlu tüccarların Anadolu’da ticaret yapma hakkı kazanmak için ticaret

²⁷⁵ Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu’da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.115.

odasına (bet karım) ödemiş oldukları vergiydi.²⁷⁶ Asur'dan gelen kervanlardan, “Anadolu’da yerli krallar tarafından alınan vergi”, “ödeme” veya “yol vergisi olarak” tanımlanmıştır.²⁷⁷ Bu vergi, Anadolu’ya getirilen malın bedelinin belli bir oranına uygulanmış ayrıca elde edilen gelirin bir kısmı karakol masraflarında veya kervanın güvenliğini sağlamada kullanılmıştır. Tatum vergisi, kervanın geçtiği her yerde alınmıştır.²⁷⁸ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’ne ait aşağıdaki tablette bir tüccarın yapmış olduğu ticaret ile ilgili yol masraflarını gösteren kayıt bulunmuştur. Bu belgede normal ve kaçak yoldan yapılan ticaretle ilgili bilgiler yer almıştır. Kervanların geçtiği güzergâhta ödedikleri tatum (yol vergisi) da masraflara eklenmiştir:

“ İtūr-ilī'nin hissem olarak bana verdiği 5 1/2 mina kalaydan Buruddum'a kadar tatum(= yol vergisi), aynı zamanda eşeklerin ve sürücünün yiyecek masrafı (olarak) bana, 5 mina'dan 5 şeqel eksik kalaya mal oldu. Kalan, 1/2 mina 5 şegel kalaydır. 12 kumaşın Şalahşua'ya kaçak götürme bedelini bana borçludurlar.(Aynı) 12 kumaşın saraya ait nishatum vergisini de bana borçludurlar. İtūr-ilī ve Aşşur-malik'in her ikisinin, 15 kumaşı için 2 1/2 mina serbest kalaydan harcama yapılmıştır. Bana ödeme parası olarak 8 şeqel kalay verdiler.5 kumaş Aşşur-imittī iledir. Onlar, 15 kumaşın nishatum vergisini ve Şalahşua'ya yapılan kaçakçılığın bedelini de bana borçludurlar. 4 kumaş sarayda(dır). 6 adet kumaşı (da) Al(i)-aḥum aldı. ”²⁷⁹

2.2.5 İsratum Vergisi

On manasına gelen *esrum* kelimesinden türetilmiş olup, yerel krallıklar tarafından tekstil ürünlerinden % 10 oranında alınan “öşür vergisi” olarak

²⁷⁶ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.135.

²⁷⁷ Kürşat Koçak, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, s.223; L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletlerle Göre Eski Anadolu’da Vergi Uygulamaları Ve Kaçakçılık”, s.150.

²⁷⁸ Sebahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, s.10.

²⁷⁹ Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu’da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.117.

tanımlanmıştır.²⁸⁰ Ancak bu oran, bazı metinlere göre bazen az bazen de çok alınmış, dolayısıyla % 10'luk orana her zaman uyulmadığı anlaşılmıştır.²⁸¹ Aşağıdaki tablette, Uşur-ša-İštar'ın yazdığı mektup yer almıştır. Mektupta Uşur-ša-İštar Hunnia'ya hitap etmiştir ayrıca gönderdiği ticari malları teslim aldığından ve bu ticari mallar içinde kumaşlara ait 1 1/2 kumaş nishatum (vergisi), 3 kumaş işratum vergisinden bahsetmiştir:

“Uşur-ša-İštar, Hunnia'ya şöyle söylüyor: Senin vekilinin şehirde (Asur'da) Aššurlamassī'ye teslim ettiği ve onun da Qaṭarā'da Saklia'ya emanet ettiği, senin vekilin (tarafından) mühürlenmiş olan 1 talent 10 mina kalaya ait 1 şuqlum'luk ticarî malı ve 32 kutānum-kumaşını, 1 siyah eşeği ve yükünü, 8 2/3 mina kalay(dan ibaret) 2 riksum' u 10 mina'lık serbest kalayı, bütün bunları Saklia bana teslim etti. Senin kumaşlarının içinden 1 1/2 kumaş nishatum (vergisi), 3 kumaş işratum (vergisidir). Kumaşlarının bakiyesi olan 27 1/2 kumaş için Saklia ile hesaplaştım ve 2 1/2 talent 6 2/3 mina senin hazır ticarî malındır, 4 2/3 mina üzerinden 12 mina 11 şegel kalay tut<tu>.17 şegel kalay nakil masrafıdır). 1/3 mina 7 1/2 şegel (ise) yiyecek masrafıdır). 1/3 mina 7 1/2 şegel serbest kalay açığıdır).1/3 mi<na> 2 1/2 şegel kalay Zalpa' dan Kaniş 'e kadar yapılan nakil masrafıdır). Senin kalayının bakiyesi olarak 3 1/2 mina 3 şegel'i bana verdi.”²⁸²

2.2.6 Qaqqadatun Vergisi

Bir diğer vergi çeşidi ise Asurlu tüccarların Anadolu'daki ticaret merkezlerine ulaştıklarında ödedikleri “qaqqadatun” adlı vergi idi. Bu vergi kervanda bulunan herkes için ödenmiş,²⁸³ bir çeşit kelle vergisi anlamında kullanılmıştır.²⁸⁴ Qaqqadatun vergisi, tatum vergisi gibi kervanın taşıdığı yükün cinsi, büyüklüğü

²⁸⁰ L. Gürkan Gökçek, “Çivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, s.150; Kürşat Koçak, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, s.223.

²⁸¹ Sebahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, s.11.

²⁸² Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu'da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.120.

²⁸³ Metin Alparslan, Eski Anadolu'da Ticaret(MÖ. II. Binyıl),s.14; Kürşat Koçak, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, s.223.

²⁸⁴ Cahit Günbattı, “Kültepe 'den Kervan Güzergâhlarına Işık Tutan İki Yeni Metin”, *Archivum Anatolicum*, Cilt:5, Sayı:1,2002, s.81.

veya bedeline göre ayrıca sosyal ve ekonomik sebeplere bağılı olarak değışmiştir. Belgelerde bu bedelin her şahıs için bazen 5 şegel bazen de 15 şegel gümüş olduğu grlmştir.²⁸⁵

2.2.7 Eribtum Vergisi

“İçeri girmek”, “varmak”, “girmek” anlamlarına gelen *erabum* fiilinden türetilen bu vergi, bugüne dek yayımlanmış olan tabletler içerisinde yalnızca iki yerde geçmiştir. Bu vergi eşidi *Wasitum*’la zıt anlamlı olup “giriş vergisi” şeklinde tanımlanmıştır.²⁸⁶ “Prene verilen hediye”, “içeri girme izni almak için krala verilen hediye” anlamına gelen bu vergi çeşidinin, bir belgede Karum Dairesi’ne ödendiği anlaşılmış, böylece asıl ödeme yapılan yerin yerel saraylar olduğu dşnlmştir.²⁸⁷

2.2.8 Metum Hamsat Vergisi

Bu vergi çeşidi, “100” anlamına gelen meat ile “5” anlamındaki hams’at/has’s’ at kelimelerinin birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu vergi hakkında detaylı bilgi bulunamamıştır. Ancak adından anlaşılacağı gibi % 5 oranında bir ödemeyi ifade ettiği ve Karum Dairesi’ne verildiği anlaşılmıştır.²⁸⁸

Bu vergileri Anadolu’da tahsil eden en önemli yetkili organ Karumlar olmuştur. Anadolu’da bulunan Karum’lar içerisinde en önemlisi Kaniş Karum’u idi. Kaniş Asur’la direkt bağlantı kurmuş ve çeşitli konularda diğer Karumlara direktifler verdiği grlmştir.²⁸⁹

²⁸⁵ L. Gürkan Gökçek, “ivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu’da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, s.151; Sebahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve özellikleri”, s.11.

²⁸⁶ Sebahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve özellikleri”, s.12; Kşat Koçak, “Asur Ticaret Kolonileri ağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, s.223.

²⁸⁷ L. Gürkan Gökçek, “ivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu’da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, s.151.

²⁸⁸ Sebahattin Bayram, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve özellikleri”, s.12; L. Gürkan Gökçek, “ivi Yazılı Tabletler Göre Eski Anadolu’da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, s.151.

²⁸⁹ Mehmet şen, *İlk ağ Anadolu Medeniyetlerinde Ekonomik Hayatın Gelişim Süreçleri*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2012, s.56.er

Bütün bu vergi türlerinin fazlalığına bakarak Asur Ticaret Kolonileri Çağı sadece tüccarlar için değil aynı zamanda Anadolu halkı ve yöneticileri için de önemli bir kazanç kapısı olmuştur.²⁹⁰

Tüm bunların yanında Asurlu tüccarlar vergi vermeden kentten geçmenin ve mallarını satabilmenin çeşitli yollarını bulmuştur: İlk olarak kente uğramadan, şehrin dışından dolaşmış böylece vergi ödememiştir.²⁹¹ Buna karşılık kent dışında kalındığında, özellikle geceleri, kervan yağmacı grupların saldırısına uğramıştır. İkincisi seçenek ise bugün olduğu gibi rüşvet vererek yapılan vergi kaçakçılığı olmuştur. Bunun yolu ise malları kente, nöbetçilerle anlaşıp, gizlice sokmaktır.²⁹² Nöbetçilere verilen para, Nishatum vergisinden az olduğu için bu durum Asurlu tüccarlar için her zaman cazip bir seçenek olmuştur. Ancak bu durumda çeşitli riskler ortaya çıkmıştır. Vergi kaçırın tüccar yakalandığında, kent beyi, onun mallarına el koymuştur. Örneğin Asurlu tüccar Puzur-Asur'un konuyla ilgili olarak bir meslektaşına yazdığı mektupta şu uyarılar yer almıştır:

*“İrra'nın oğlu kaçak malları Puşuken'e yolladı ama saray görevlileri kaçak mallara el koydu ve Puşuken'i hapse attılar.”*²⁹³

Ticareti yasaklanan ya da kısıtlanan malları alıp satmak ise bir başka kaçakçılık türü olarak karşımıza çıkmıştır. Tüccarlar, kaçakçılığa karşı bir tedbir olarak kutsal bir alan olan “hamrum” odasında yemin ettirilmiştir.²⁹⁴

Kaçakçılığı engellemek için yerel beyler tarafından çeşitli önlemler alınmıştır. Çivi yazılı tabletlerden öğrendiğimiz kadarıyla, bu önlemler bazen başarılı olmuştur. Ticari faaliyet yapan üç kişi tarafından, Puzur-Assur'a yazılan bir mektupta şöyle denilmiştir:

²⁹⁰ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.135.

²⁹¹ Sebahattin Bayram, Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler, XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (6-10 Temmuz 1987-İstanbul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s.285.

²⁹² Mehmet Şen, *İlkçağ Anadolu Medeniyetlerinde Ekonomik Hayatın Gelişim Süreçleri*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2012, s.54.

²⁹³ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.135.

²⁹⁴ Âdem Işık, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı*, s.15; Sebahattin Bayram, Kültepe'den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler, s.285.

“İrra’nın oğlu Pusu-ken’e kaçak mal gönderdi. Onun kaçak malına el konuldu, Pusu-ken’i ise, saray tutukladı ve hapse attı. Gardiyanlar serttir. Kaçakçılığı ile ilgili Beyçe, Luhusaddiya’ya, Hurrama’ya, Salahsuwa’ya ve kendi ülkesine yazdı; nöbetçiler dizildi. Lütfen herhangi bir malın kaçakçılığını yapma...”²⁹⁵

Yukarıdaki metinden anlaşılabileceği üzere vergi kaçakçılığını engellemek için bu durum, Anadolu’da büyük suç sayılmıştır. Kaçakçılık yapan kişiler tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Cezaların caydırıcılığı o kadar büyüktü ki bazı tüccarlar, Asur’daki ortaklarını kaçak mal göndermemesi konusunda sürekli uyarmıştır.²⁹⁶

2.3 Büyükbaş Hayvancılık

Anadolu ekonomisine katkı sağlamış olan gelir kaynaklarından biri büyükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Büyükbaş hayvancılık Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu halkının temel geçim kaynakları arasında yer almıştır.²⁹⁷ Yük taşımak için eşek, at ve katır gibi hayvanlar ehlileştirilmiştir.²⁹⁸ Büyükbaş hayvancılık küçükbaş hayvancılık kadar yaygın olmasa da bölge ekonomisinde önemli bir yere sahip olmuştur.²⁹⁹ Sığır kelimesinin çoğul halinden türemiş olan *rabi alpatim* unvanının varlığı Anadolu saraylarının büyükbaş hayvan sürülerine sahip olduğunu göstermiştir. Bu unvan sahiplerinin hayvanların bakımıyla ilgili çoban, bakıcı vb. şahısların âmirleri olduğu anlaşılmıştır.³⁰⁰ Ayrıca tapınak görevlilerinin uyması gerekenleri gösteren bir metinde dile getirilen ifadeler tanrılara ait hayvanların nasıl korunduğu ile ilgili bilgiler yer almıştır:

“Bundan başka (tapınağa ait)harman yerinde kullanılacak koşum öküzü alan sizler; eğer bir koşum öküzü satacak olursanız veya kesip etini yerseniz, onu kendiniz için tanrıdan çalarsanız ve ‘ayıflıktan öldü’ veya ‘vurup kırıyordu’ veya

²⁹⁵ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.145.

²⁹⁶ Sırrı Tiryaki, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, s.145.

²⁹⁷ Esra Bulut, “Eskiçağ’da Kappadokia Bölgesi’nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:6, Sayı: 75, Ağustos 2018, s.574.

²⁹⁸ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, s. 350.

²⁹⁹ Esra Bulut, “Eskiçağ’da Kappadokia Bölgesi’nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, s.575.

³⁰⁰ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.18.

‘kaçtı gitti’ veya ‘bir boğa onu vurdu’ diye (yalan söyler, gerçekte ise) onu yerseniz ve durum sonradan anlaşılırsa, onu telafi edersiniz.”³⁰¹

2.3.1 Boğa

Boğa, Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda’, Anadolu’da yetiştiriciliği yapılan büyükbaş hayvanlardan biri olmuştur. Boğa, yerli Hava tanrılarının kutsal hayvanı olup, Anadolu mühürlerinde en sık tasvirine rastlanan büyükbaş hayvandır ve yerli Hava tanrılarının betimlendiği mühür baskılarında, tapınım, ibadet ve av sahnelerinin çoğunda yer almıştır.³⁰²

Gök tanrının en önemli sembollerinden biri de boğadır. Boğanın gök tanrısı sembolize ettiği düşünülmüştür.³⁰³ Hayvan biçimli içki kapları, çanak-çömlekler, hayvan kabartmaları ile süslü vazolar, çaydanlıklar ve ibriklerde de boğa başı betimlemeleri yer almıştır.³⁰⁴ Öküz ve boğa, sadece doğa gücünün ve çoğalmanın bir sembolü olarak değil, ayrıca toprağın sürülmesinde gördüğü büyük iş bakımından tarımın da başlıca iş gücü olarak görülmüştür.³⁰⁵

Kültepe tabletlerinde “*iyi cins boğa, 3 ½ şekel karşılığında kiralanmıştır.*” şeklinde bilgiler yer almıştır.³⁰⁶

³⁰¹ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, s.95.

³⁰² Esmâ Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.168.

³⁰³ Pakize Küsmey, *Başlangıcından MÖ. 2.Binin Sonuna Kadar Anadolu Tasvir Sanatında Av Sahneleri*, s.27.

³⁰⁴ Esmâ Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.168.

³⁰⁵ Şule Osmanağaoğlu, Ayşe Menteş Gürler, “Eski Anadolu ve Yakınoğu Uygarlıklarında Veteriner Hekimliği ve Hayvanlara İlişkin Yasal Düzenlemeler”, s.7.

³⁰⁶ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2004, s.69.

Resim 6. Bir mühür baskısında boğa üzerine basan Hava Tanrısı (Tuğba Sabuncuo,2011:142)

2.3.2 Sığır/öküz

Anadolu'daki büyükbaş hayvancılık faaliyetlerinin başında sığır yetiştiriciliği gelmiştir. Kültepe metinlerinde *GU /GUD*, Akadça ise *alpum* olarak geçen sığır/öküz, hem eti ve derisi için beslenen hem de insan gücünün yetmediği ağırlıktaki yükleri taşımak için iki ya da dört tekerlekli yük arabalarına ve tarlaları sürmek için sabana koşulan bir hayvan olmuştur. Kültepe'de yer alan bir belgede satın alınan odun ve kamışların, sığırlarla çekildiği ifade edilmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir:

“Satın aldığınız odunları ve kamışları, çekebilecekleri kadar sığırla (buraya)çeksınler (getirsınler)...”³⁰⁷

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan kalan çivi yazılı tabletlerde geçen ifadelere göre sığır, koyun, eşek ve domuzun ticareti yapılmıştır. Koloni çağı Anadolu insanları sığırın et, süt ve derisinden yararlanmışlardır. Özellikle sığırın eti ve sütü besin değeri yüksek gıdalar olarak tüketilmiştir. Yani sığırın hem gücünden hem de

³⁰⁷ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.86.

hayvansal besin değerinden faydalanılmıştır.³⁰⁸ Kültepe tabletlerine göre tarlalar sabanla sürülmüş ve bu işte sığır(öküz) lardan faydalanılmıştır. Sabanda koşulan hayvanlara da (*ŞİMTUM GUD*)= koşum sığırları ve (*GUD APIN. LAL*)=çift sığırları denilmiştir.³⁰⁹ Saban, Anadolu çiftçilerine Hititlerden kalan mirasın en önemli aletlerinin başında yer almıştır. Yasa maddelerinde saban öküzünün kirası bir yarım şekel olarak belirlenmiştir.³¹⁰

MÖ II. Binyılda Anadolu şehirlerinde, halkın işlerini sistemli ve kontrollü biçimde yürütmek için kurulan ve *rabum* unvanıyla teşkil edilen meslekler arasında, *rabi alpatim* “sığır sürüleri başı” denilen kişiler yer almıştır. Ayrıca tarlalara zarar veren, büyük ve küçükbaş hayvanlarını boş bırakan kişilere ceza veren, “*kolcu*” da denilen kır bekçilerin başı olarak ifade edebileceğimiz *rabi serim* adında meslek isimlerinin bulunması, büyük baş hayvan yetiştiriciliğinin Anadolu’da ne kadar önemli olduğuna dair önemli bir kanıt olmuştur.³¹¹

Kültepe metinlerinde sığırlardan bahsedilirken, “*besili sığır*”, “*sağlıklı ya da hastalıklı sığır*”, “*kaliteli sığır*” gibi hayvanların özelliklerini belirten sıfatlar da kullanılmıştır. Bu konuyla ilgili metnin ilgili satırları şu şekildedir:

“5 mina kaliteli bakır, 10 çuval buğday, 1 besili sığır, bütün bunları Tarmana borçludur...”³¹²

“Sığırlar, ister sağlıklı ister hastalıklı olsun, hizmetçilerin, haberlerimi size getirecekler...”³¹³

“Cüzamlı sığır”, “*besili sığır*”, “*iyi boğa*” şeklinde örnekler verilebilir.³¹⁴

Sığırların kira ya da satış fiyatlarına baktığımızda, ödemelerin ağırlıklı olarak gümüş üzerinden yapıldığı anlaşılmıştır ve daha çok yerli şahısların muhatap alındığı

³⁰⁸ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarda ve Hititlerde)”, s. 350-351.

³⁰⁹ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.66.

³¹⁰ Ahmet Deniz, “Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı”, *Turkish Studies*, Sayı:10/2, Ankara, 2015, s.243.

³¹¹ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2004, s.70.

³¹² Tuğba Sabuncuo, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında MÖ. II. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2011, s.55.

³¹³ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.87.

³¹⁴ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.69.

görülmüştür. Yerliler arasında düzenlenmiş borç senedinde, 3 *mina* gümüş borcunun, 2 *minasının* faizi olarak 1 *mina* gümüş, geriye kalan 1 *mina* gümüş borcu için de 10 çuval arpa, 10 çuval buğday, 1 besili sığır ve 60 ekmeğin faiz olarak ilave edileceği kayıtlıdır. Tabletın ilgili satırları şöyledir:

*“2 mina gümüş için 1 mina gümüş faiz ilave edecek. (Kalan) 1 mina gümüş için (ise) 10 çuval arpa, 10 çuval buğday, 1 besili sığır ve 60 ekmek (verecek)...”*³¹⁵

Sığır fiyatları ile ilgili olarak Kültepe metinlerinde şu ifadeler yer almıştır:

“sığırın kira bedeli olarak 5/6 şekel”

“muhtemelen iki adet olan sığırlar için 22 şekel”

*“sayısı belirtilmeyen sığırlar için 40 şekel gümüş ödenmiştir.”*³¹⁶

Görüldüğü gibi büyük baş hayvan fiyatlarında bazı farklılıklar görülmüştür. Bu farklılıklar, hiç şüphesiz piyasayı etkileyen isyan, kargaşa, savaş gibi faktörlerin dışında, hayvanların yaşından, türünden veya kalitesinden kaynaklanmıştır.³¹⁷

Sığırlarla ilgili hitit yasalarında şu ifadeler yer almıştır:

*“Eğer birisi, bir (başiboş)sığır, at (veya) katır bulursa, onu kralın kapısına götürür. Eğer onu arazide bulmuşsa yaşlılara (sunar). Yaşlılar izin verirlerse, o zaman onu (kendisi için) işe koşabilir. Eğer sahibi tarafından bulunursa, ona (doğal olarak) sahip olur; hırsızlıktan yakalanmaz. Eğer onu yaşlılara sunmazsa/vermezse, o hırsız olur(=öyle sayılır).”*³¹⁸

³¹⁵ Esmâ Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.88.

³¹⁶ L. Gürkan Gökçek, *“Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”*, s.69.

³¹⁷ L. Gürkan Gökçek, *“Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”*, s.70.

³¹⁸ Ali M. Dinçol, *Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önsya Hukuku İle Etkileşimi*, s.89.

Resim 7. Sığır avı betimlemesi (Pakize Küsmez,2009:XV)

2.4 Küçükbaş hayvancılık

Anadolu ekonomisine katkı sağlayan gelir kaynaklarından bir diğeri de küçükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Kültepe metinlerine göre Anadolu’da küçükbaş hayvanların da bölge halkı için büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda koyun ve keçi Anadolu için temel ekonomik kaynaklardan birini oluşturmuştur.³¹⁹ Özellikle Anadolu coğrafyasının bozkır bitki örtüsüne sahip olduğu düşünüldüğünde küçükbaş hayvancılık için oldukça uygun bir yer olduğu ortaya çıkmıştır.³²⁰

2.4.1 Koyun

Koyun, hayvancılıkla uğraşan toplumlarda, eti, sütü ve yünü için beslenen küçükbaş hayvanlar arasında ilk sırada yer almıştır. Koyun yetiştiriciliği, bozkır arazilerin ve yaz döneminde koyunların otlayacağı meraların bolca bulunduğu bölgelerde yapılmıştır. Kültepe metinlerinden anlaşıldığına göre, daha çok eti ve yünü için beslenen koyun, masraf listelerinde daha çok yağ, şarap ve sığırla birlikte kaydedilmiş, Asurlu tüccarlar arasındaki mektuplaşmalara da konu edilmiştir.³²¹ Ele geçen bir belgede koyun alımı ile ilgili şu bilgiler yer almıştır:

³¹⁹ Esra Bulut, “Eskiçağ’da Kappadokia Bölgesi’nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, s.573.

³²⁰ Esra Bulut, “Eskiçağ’da Kappadokia Bölgesi’nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, s.573.

³²¹ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.78.

“2 ŧekel gmŧŧ satın almak için Abatum’a verdim ve 1 ŧekel gmŧŧ ona koyunları için verdim. Sallim-Assur’un huzurunda... 2 ŧekel gmŧŧ, ona koyunları için (olmak üzere) bunların hepsini Su-Anum’a teslim ettim.”³²²

Tabletlerde Sümerce ideogramı UDU olan ve Akadça *immertum* ve *emmerum* olarak geçen koyun³²³ ehlileŧtirilmiŧ hayvanlar arasında sığır ile birlikte ilk sıralarda yer almıŧtır. Daha çok dini merasimlerde eŧitli sahnelerde, sığırın vücut yapısına oranla daha küçük ve fiyatı daha ucuz oluŧu sığıra göre daha çok tercih edilmesini saėlamıŧtır. Ayrıca metinlerde koyun derisi ve bundan yapılmıŧ birçok eŧyanın da adı yer almıŧtır. “15 koyun ve onların derilerini ayakkabıcıların baŧı alır” cmlerinin yer alması yapılan eŧyalar arasında ayakkabının da yer aldığını gstermiŧtir. Koyuna verilen değere paralel olarak koyun hırsızlığının cezası da oldukça ağır olmuŧtur. Konuyla ilgili tablette ŧu ifadeler yer almıŧtır:

“Eğer cins bir koyunu biri çalarsa, eskiden otuz koyun veriliyordu, ama ŧimdi on beŧ koyun versin. (bunlardan) beŧi yn maryası, beŧ erkek koyun, beŧ geç oyun (böylece suçu) evinden uzaklaŧtırır.”³²⁴

Kültepe metinlerine ve sözlüklerin verdiği bilgilere göre, Eski Anadolu’da *ŧuppum*, *utha(u)rum*, *lakanum* ve *salinnum* cinsi koyunlar beslenmiŧtir. Bu koyun cinsleri genellikle UDU ideogramı ile gemiŧtir.³²⁵

Kültepe metinlerinde, diğer koyun cinslerine göre daha çok yer alan koyun türü, sözlüklerde “zel bir koyun türü” “beyaz koyun” anlamlarına gelen *ŧuppum* (cinsi) koyundur. Anadolu halkının kendi arasında düzenlediği bir borç senedinde, 30 ekmek ve 2 *ŧuppum* (cinsi) koyunun Tanrı Tuhtuhanum adına düzenlenen festivalde verileceğinden söz edilmiŧtir. *ŧuppum* (cinsi) koyun, belgede ekmekle birlikte gemiŧtir. Metnin ilgili satırları ŧyledir:

³²² Süleyman iğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.167.

³²³ Hatice Gl Küçükbezci, *Mö. 2. Bin Yılın İlk eyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri ağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.188.

³²⁴ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuŧ, “M. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit ncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, s. 351.

³²⁵ Esma z Kiriŧ, *Kültepe Metinleri Iŧıėında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.81.

“30 ekmek ve 2 şuppum(cinsi) koyunu, Tanrı Tuhtuhanum (adına düzenlenen festivale kadar) verecekler...”³²⁶

Anadolu’da yetiştirilen bir diğer koyun türü, *utha(u)rum* (cinsi)koyundur. Metinlerde, *utha(u)rum* (cinsi) koyun UDU ideogramı ile geçmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir:

“*uthurum* (cinsi) koyunu, kalitesiz gümüş (karşılığında) almak için İnnaya’nın firmasına gittim...”³²⁷

Hunia’nın, ağabeyi *Uşur-sa-İstar’a*, kumaşların depolanması ile ilgili bir konuda gönderdiği bir mektubunda, *utharum*’un, *naruqqu* hesabına geçirildiğini ifade etmiştir. *İkuppia’nın*, *Assur-malik’e* gönderdiği mektuplarda da, *İkuppia*, kendisine *Hattuş’da* verdiği 5 şekel gümüşün yanında, *utharum*’u da hatırlatmış ve bu durum hakkında kendisini bilgilendirmesini istemiştir. Kültepe’de ele geçen başka bir mektupta ise, *utharum*, sandalye, yağ, tunç ve bilezik ile birlikte zikredilmiştir.³²⁸

Kültepe metinlerinde geçen diğer bir koyun türü ise *lakanum* (cinsi) koyundur. Ele geçen metinlerde, 49 koyun içinden 9 *etudum* “koç” ve 8 *lakanum* (cinsi) koyunun fiyatı olarak 5/6 mina 7 ¼ şekel gümüş ödendiği kayıt edilmiştir. 49 koyun arasında 8 koyunun *lakanum* (cinsi) olduğundan bahsedilmesi, bu koyun türünün sürüdeki diğer koyunlardan farklı olduğunu göstermiştir. Tabletın ilgili kısmı şöyledir:

“49 koyun içinden 9 koç (ve) 8 laknum (cinsi) koyunun fiyatı, 5/6 mina 7 ¼ şekel gümüştür...”³²⁹

Koyun fiyatları konusunda tabletlerden bilgiler edinmek mümkün olmuştur. Koyun fiyatları genellikle gümüş üzerinden belirlenmiştir:

³²⁶ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.81.

³²⁷ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.82.

³²⁸ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2004, s.64-65.

³²⁹ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.82.

“Galarim adındaki şahsa ait koyun için 1 1/3 şekel”

“Bet-Assur’un iki koyunu için 5 1/2 şekel”

“İki koyun için 6 1/6 şekel ve bir koyun için 2 1/3 şekel”

“Dört koyundan her biri için 1 1/3 şekel”

“Harranu şehrinde sayısı belirtilmeyen koyunlar için 5 şekel”³³⁰

Genellikle gümüş üzerinden belirlenen koyun fiyatlarının, bazen de bakır ve kalay üzerinden değerlendirilmiştir. Bu konu ilgili tabletlerde şu şekilde ifade edilmiştir:

Assur-idi’nin, Assur-nada’ya göndermiş olduğu belgenin satırlarında Peda’nın oğluna ait olan iki koyuna 5 ½ mana, îdi-ilum’un bir koyunu için 1 5/6 mana, Assur-re’iye ait olan üç koyundan biri için 3 mana, diğeri için 2 ½ mana ve 5 şekel ödenmiştir. Öteki koyun için ise, 2 mana 10 şekel, Zua’nın bir koyunu için 2 1/3 mana, Tulia’ya ait bir koyun için 2 2/3 mana ve Tulia’nın oğluna ait bir diğerkoyun için ise, 3 1/3 mana bakır ödendiği belirtilmiştir.³³¹

Kültepe tabletlerinde yer alan koyun fiyatlarının büyük farklılık göstermesi hayvanın besili olup olmamasının dışında, cinsleriyle de ilgili olmuştur.

Tabletlerde yer alan senet niteliğindeki belgelerde Assur-malik adlı tüccarın, Anadoluşahıslar olan Kadada, Hulupa, Kanuası ve İnar’a borç verdiği 2 mana gümüşün faizi ile birlikte ödenmesi ile ilgili bilgiler yer almıştır. Borcun ve faizin, Kuba’dan sonraki limmum zamanında verileceğine dair yapılan antlaşmada, faiz olarak 6 çuval hububatın yanında biri beyaz diğeri siyah ya da kül rengi olmak üzere 2 adet koyun belirlenmiştir. Başka bir metinde ise yine Assur-malik’i, Utkaria adlı Anadoluşahsın üzerinde alacaklı görüyoruz. Utkaria’nın üzerindeki borç, 51 şekel gümüşün yanında 6 çuval hububat, 20 ekmek ve iki adet beyaz koyundur. Lamassi ve

³³⁰ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.66.

³³¹ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.66.

Assur-nâdâ'ya ait kumaşların kalay üzerinden satış listesini gösteren metinde ise, “Buruddum koyunu” ifadesi geçmektedir.³³²

Yerel sarayların sürülerinin olduğu “çobanlar başı” (*rabi re'e*) ve “kraliçenin çobanı” (*re'ium sa rubatim*) gibi unvanlardan anlaşılmıştır.³³³

Resim 8. Anadolu grubuna ait bu mühürde, Kaniş'in Baş Tanrıçasının bir koyun üzerinde oturduğu görülmekte, çevresindeki hayvanlar arasında da çok sayıda koyun bulunmaktadır. (Esmâ Öz, 2011:305)

2.4.2 Keçi

Keçi anlamına gelen Akadca *enzum/ezzum/inzum*, Eski Asurca üç metinde geçmiştir. “*rabi ezzi*” ise keçilerden sorumlu kişilerin amiri şeklinde tercüme edilmiştir. Kültepe’de ele geçen emzik uçları, hayvan şeklinde olan içki kabındaki keçi başı tasviri, Anadolu grubu mühür baskılarında keçi-balık şeklinde betimlenen varlıklar ve³³⁴ sözlüklerde *zurzum* adı verilen heybenin, keçi kılından yapıldığının belirtilmesi, Asur Ticaret Kolonileri Devri’nde, Anadolu’da yetiştiriciliği yapılan küçükbaş hayvanlardan birinin de keçi olduğunu göstermiştir.³³⁵

³³² L. Gürkan Gökçek, “Kültepe Metinlerine Göre Ticari Malların Paketlenmesi ve Taşınması İle İlgili Bazı Kelimeler”, *Archivum Anatolicum*, 8/1, 2005, s.65.

³³³ Cahit Günbatı, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.94.

³³⁴ Esmâ Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.85.

³³⁵ L. Gürkan Gökçek, “Kültepe Metinlerine Göre Ticari Malların Paketlenmesi ve Taşınması İle İlgili Bazı Kelimeler”, *Archivum Anatolicum*, 8/1, 2005, s.69.

Anadolu’da keçinin ehlileştirilerek hayvansal besin olarak kullanılmasının en eski izleri yapılan kazılarda elde edilen kemik buluntuları yardımıyla tespit edilebilmiştir. Alacahöyük’te 1936’ya yapılan kazılarda bütün kültür tabakalarında, Truva’nın I-VI. tabakalarında, Alişar’da Kalkolitik ve Bakır çağı tabakalarında, Boğazköy’de Aşağı şehirde IV. tabakada belirgin şekilde göze çarpmıştır. Bundan başka daha sonraki devir kabartma ve mühür baskılarında da keçi tasvir edilmiştir. Üstelik tasvirlerde keçinin kurban edildiği görülmüştür.³³⁶ Keçi muhtemelen evcil ilk sürü hayvanıdır.³³⁷

Resim 9. Keçi başı tasviri. (Esma Öz, 2011:306)

2.5 Küçükbaş Hayvancılık İle Birlikte Anadolu’da Yün Üretimi ve Yün Ticareti

Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan dönem (M.Ö.1974-1719), Asurlu tüccarların Anadolu’da ticaretle uğraştıkları yaklaşık 250 yıllık zaman

³³⁶ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarda ve Hititlerde)”, s. 351.

³³⁷ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:53, Sayı:01, 1998, s.85.

dilimini kapsamıştır.³³⁸ Kültepe tabletleri olarak bilinen çivi yazılı belgeler, MÖ II. Binyılın ilk çeyreğinde Anadolu hakkında önemli bilgiler sunmuştur.³³⁹

Zengin içeriğiyle hem Anadolu hem de Asur toplumunun, başta ekonomik hayatları olmak üzere, çeşitli yönleri hakkında önemli bilgiler içeren bu belgeler, tarihi coğrafya çalışmaları açısından da önemli bir kaynak niteliği taşımıştır.³⁴⁰ Asur Ticaret Kolonileri dediğimiz bu dönemde, Asurlu tüccarlar, ticari faaliyetlerini Anadolu içlerine kadar yaymış, geniş bir ticaret ağı kurmuştur. Asurlu tüccarların ticaretini yaptıkları kalay, süs eşyaları, kumaşlar ve dokuma ürünleri gibi malzemeler, bu ticaretin ana maddesini oluşturmuştur. Bu malzemelerin büyük bir çoğunluğunu kumaşlar oluşturmuştur.³⁴¹

Kültepe tabletlerinde ticareti yapılan kumaşların; kalitelerine, çeşitlerine, renklerine, ağırlıklarına ve fiyatlarına sıklıkla yer verilmiştir.³⁴² Ticareti yapılan bütün kumaşların fiyatları, tür ve kalitesine göre çeşitlilik göstermiştir. Belgelerde daha çok gümüş üzerinden değerlendirilen kumaşların bazen de bakır ve kalay üzerinden satışa sunuldukları görülmüştür.³⁴³

Anadolu halkına satılan çeşitli kumaşların ve bazı ev eşyalarının fiyatlarıyla birlikte sıralandığı bir kayıt şöyledir:

*“1 (parça) kumaşı 1/3 mina gümüşe Taisamalı’ya sattım. 1 (parça) kumaşı 1/2 mina gümüşe Harastel’e sattım. 1 (parça) Abarna kumaşını 2/3 mina gümüşe (Amaya’ya) sattım. 10 dalbatum ve sahertum’u Amaya’ya verdim.”*³⁴⁴

³³⁸ Gül Ulutaş, “Asurlu Tüccarların Anadolu’daki Kumaş Ticaretine Genel Bir Bakış”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart 2020, s.83.

³³⁹ Sabahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu, “Çivi Yazılı Belgelere Göre MÖ. 2. Bin’de Nevşehir”, *II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiri Metinleri*, 2-3-4 Mayıs, 2016, s.1320.

³⁴⁰ Sabahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu, “Çivi Yazılı Belgelere Göre MÖ. II. Binyıl’da Kahramanmaraş ve Çevresi”, *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*, 17-18 Kasım 2017, s.105.

³⁴¹ Gül Ulutaş, “Asurlu Tüccarların Anadolu’daki Kumaş Ticaretine Genel Bir Bakış”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart 2020, s.83.

³⁴² Gamze İme, *Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu’da Yabancı Tüccarlar*, s.27.

³⁴³ Gül Ulutaş, “Asurlu Tüccarların Anadolu’daki Kumaş Ticaretine Genel Bir Bakış”, s.85.

³⁴⁴ Murat Çayır, İrfan Albayrak, “Yerli Halka Ait Bir Grup Kültepe Tableti”, *Archivum Anatolicum*, 12/1, 2018, s.12.

MÖ II. Binyıllarda Anadolu'da koyun yetiştiriciliği oldukça gelişmiştir. Bu durum yün üretiminin bolluğunu da beraberinde getirmiştir. Yün, Kültepe metinlerinde Akadça *sipatum*, *saptum*, *supatum*, bazı belgelerde de *SÍG.HÍ.A* yazılışıyla geçmiştir. Eski Asurca metinlerde yün, çoğunlukla hayvan derisi ve yünden post ile birlikte zikredilmiştir.³⁴⁵

Kutanum kumaşı Kültepe metinlerinde en fazla ismi geçen kumaş olmuştur. Çok kaliteli olduğundan şehir yöneticilerine hediye olarak verilmiştir. Kutanumun kumaşı yünden yapılmıştır. Ele geçen bir belgede yünlü ürün olarak yapılmış bir kutanum'dan bahsedilmiştir.³⁴⁶ Kültepe tabletlerinde kumaşların sevkiyatıyla ilgili şu bilgiler yer almıştır:

*“Yüz sekiz kutanu-kumaşı, ayrıca 15 kutanu-kumaşı, 2 kutanu-kumaşı Amua için, 1 kumaş Isariya için, 2 5/6 mina kalay, 5 siyah eşek, 6 (adet) yünden paketleme malzemesi (ipleri)için 3 şekel gümüş, 1/3 mina 4 şekel kalay; bütün bunları Ikuppiya'ya teslim ettim. Şilli-Adad'ın oğlu Iddin-Adad huzurunda. 40 talent 20 mina kalay, 20 kutanu-kumaşı, 2 eşek, 5/6 mina 3 şekel kalay; bütün bunları Hunniya'ya teslim ettim. Puzur-Iştar'ın huzurunda, Iddin-Adad'ın huzurunda, Ikuppiya'nın huzurunda.”*³⁴⁷

*“Esas itibariyle yaklaşık 33 parça kutânum kumaşının bedeli ile ilgili tutulan kayıta, yağ ve eşeklerin fiyatlarıyla birlikte, yapılan diğer masraflar ve konumuzla ilgili malzemelerin hesabı yapılmıştır.”*³⁴⁸

Yün ile ilgili bilgilerin geçtiği diğer belgeler ise şunlardır:

“...ben şu an yün ile ilgilenemem, geri döndüğümde ben senin yününü satacağım... Uzun yakın bir zamanda benimle görüştüğünde, ben şöyle düşündüm: dönmeden yünü bakır ile değiştir, hanım (hizmetçi) ve Uzun bu (kötü/fakir) bakırı iyi bakır ile değiştirsinler. Ben hem adamlarımızla hem de perakendecilerle (elde edilen

³⁴⁵ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.115.

³⁴⁶ Kürşat Koçak, “Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, s.216.

³⁴⁷ İrfan Albayrak, “Kumaş ve Kalay Sevkiyatına İlişkin Üç Kültepe Tableti”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2003-2004 Yıllığı*, Ankara, 2005, s.274.

³⁴⁸ L. Gürkan Gökçek, “Kültepe Metinlerine Göre Ticari Malların Paketlenmesi ve Taşınması İle İlgili Bazı Kelimeler”, s.61.

fiyatı) 60 talent yün ile ilgili olarak bir sözleşme elde ettim... Geri kalan yün Tismurna'da depolanmıştır.”

“...Sen kardeşim benim yünümünden 10 kaliteli yünü vekilime ver ve (birlikte) mühürleyin ve bana gönderin...”

“...onu sat ve kaliteli, yumuşak yün al ve ben gelinceye kadar mevcut olsun...”³⁴⁹

Asurlu tüccarlar, yün ticaretinde bireysel olarak değil, daha çok ortaklaşa şeklinde çalışmıştır. Asurlu tüccarlar, *naruqqum* ortaklığına göre, iyi bir şekilde organize edilmiş bir sistem içerisinde, yün ve hayvan derisinden oluşan hisselerini bir araya getirerek yün ticaretini yürütmüştür. Aile fertlerinden veya birkaç tüccarın bir araya gelmesiyle oluşan bu ortaklıkta, karışıklığa yol açmamak için hangi tüccarın ne kadar yün satın aldığı kayıtlara geçirilmiş ve bu yünler mühürlenerek depoda muhafaza edilmiştir. “bet karim” “karum dairesi”nin izin verdiği ortaklardan birinin firmasında hisseler bir araya getirilmiş, bu hisselerdeki her bir parça yün ve hayvan postunun satılacağı fiyatlar belirlenmiştir. Bu konuyla ilgili metin şu şekildedir:

“5 hisseye (ait olan) x mina altın (ile ilgili) tabletim karum dairesinde yazıldı. (Her bir ortak) 3 biltum 40'ar mina yünü Balihum'da aldıklarında, bana ait 5 hisse ve Atata'nın da hissesi (olmak üzere) toplam 6 hisse aldım. Luhusaddia'da her biri 10 biltum 15'er mina yünü, bana ait 5 hisse ve Atata'nın 1 hissesini aldım. Luhusaddia'ya geri döndüklerinde 4 biltum'dan 5 mina eksik (yünü) aldılar. Bana ait 5 hisseyi, Atata'nın hissesini, Su-İstar'ın hissesini aldım.”³⁵⁰

Yün, iç ticarete önemli bir unsur olarak görülmüştür. Asurluların bu ticarete çok etkin bir rol oynamalarına karşın Asur'a yün gönderilmemiştir. Anadolu şehirlerinden ucuz fiyata alınan yün, başka şehirlerde iyi bir kârda satışa sunulmuştur. Yün önceleri bakırla değiştirilmiş daha sonra ise bakır yerlilere gümüş ve altın karşılığında satılmış bu şekilde bir kolektif ticaret yapılmıştır. Bunun sonucunda yerlilerde bu ticari faaliyetlere katılmış yün ve bakırın bütün Anadolu'ya

³⁴⁹ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda) Orta Anadolu'nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.189.

³⁵⁰ Esma Öz Kiriş, *Kultepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.121.

yayılmasında büyük rol üstlenmiştir.³⁵¹ Tüccarlar, yünü yerlilerden kendileri satın almamış, satın alma işi çoğunlukla *bet Karim* yani merkez ofis tarafından organize edilmiş ve burada depolanmıştır. Ancak Asurlu tüccarların da yünü bazen evlerinde depo ettikleri veya karlı satışlar için başka yerlere gönderdikleri de anlaşılmıştır. Metinlerdeki kayıtlara göre Asurlu tüccarlar ucuz ve kolay temin ettikleri yerlerden satın aldıkları yünü pahalı olan yerlerde oldukça yüksek bir karla satmıştır.³⁵²

Anadolu'ya sevk edilen kumaşların paketlenmesi ve taşınmasıyla ilgili Kültepe tabletlerinde şu bilgiler yer almıştır:

“Benim mührümle mühürlenmiş 4 biltum kaliteli bakırı ve 1 mana arıtılmış gümüşü ve 2 siyah eşeği Assur-malik'in oğlu Assur-idi ve Nür-ki-ili'ye verdim. Sara-Sü'en'in oğlu Belum-bani'nin huzurunda, Alahum'un oğlu Assur-malik'in kaşşarum'u olan Taram-ili'nin huzurunda. Ayrıca, onların hissesi olarak 2 mana kaliteli bakırı, 1 şekel gümüş (karşılığındaki) ½ litre zeytinyağını, sahirtum'u verdim. 15 naruqqum'u, 8 ukapum'u, 5 ebal sikkatim'i, 2 masradum' u, bunların hepsini satılmak üzere Assur-idi ve Nür-ki-ilinin hissesi olarak verdim.”³⁵³

Yün (*saptum*) Koloni devrinde ticareti yapılan mallar arasında ilk sıralarda yer almıştır. Kaniş ve diğer krallıklar yün ticaretinden büyük gelir sağlamıştır. Asur'dan Kaniş'e giden işlek bir yol üzerinde yer alan ve Elbistan çevresinde olduğu tahmin edilen, başta Luhuzattiya olmak üzere Mama ve Timelkiya, yün piyasasının çok canlı olduğu şehirlerdi. Bir metinde Luhuzattiya'dan 5335 *mina* (yaklaşık 2,660 kg.) yün alındığından söz edilmiştir.³⁵⁴ Bir *şekel* gümüşe yaklaşık 3 kg. yün satın alınmıştır. Yani 1 kg. yünün fiyatı 2,5 gr. gümüştü.³⁵⁵ Asurlu tüccarlar satın aldıkları yünü Anadolu'nun diğer şehirlerine ihraç etmiştir.³⁵⁶ Satışı yapılan yün “*Luhuzatia yünü*” şeklinde ifade edilmiştir. *Puzur-İstar'ın*, amcasının oğlu *Uşur-sa-İstar'a*. yazmış

³⁵¹ Aslıhan Çayrak, *MÖ. II. Binyıl'da Anadolu'da Vade ve İpotek Sistemi*, s.46.

³⁵² İ. Banu Doğan, *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2008, s.216-217.

³⁵³ L. Gürkan Gökçek, “*Kültepe Metinlerine Göre Ticari Malların Paketlenmesi ve Taşınması İle İlgili Bazı Kelimeler*”, s.63.

³⁵⁴ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.69.

³⁵⁵ Gül Kahveci, *Asur Ticaret Kolonileri Çağında Tekstil Ürünleri ve Ticareti*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, Ekim 2017, s.61-62.

³⁵⁶ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.69.

olduğu mektupta da “*Luhuzatia derisi ve yünü*” ifadesi kullanılmıştır. Bu bilgilere göre, *Luhuzatia* şehri, koyun, yün, deri, post ya da diğer hayvansal ürünler konusunda tanınmış bir pazar merkezi olmuştur diyebiliriz.³⁵⁷

Özellikle *pirikannum*, *makuhum*, *menunianum* ve *kusitum* cinsi kumaşların Mama’da da üretildiği kabul edilmiştir, ayrıca “*yumuşak, uzun ve çok kaliteli Mama yünü*” gibi ifadelerle dayanarak bu şehirde çok canlı bir yün ticaretinin olduğu ileri sürülmüştür.³⁵⁸

Kumaş üretimi ve ticareti oldukça aktif bir şekilde yapılmış, böylece yün üretimi de büyük bir öneme sahip olmuştur. Anadolu’da yün ticaretinin asıl amacı, Asur’da yünün yeteri kadar bulunmamasından dolayı yün talebinin fazla olmasıydı.³⁵⁹ Metinlerde, *saptum ina âlim waqrat* “yün şehirde pahalıdır” şeklinde ifadeler yer almıştır. Başka bir belgede Lamassi, Pusu-kin’in kendisine iki kişi ile yün gönderdiğini yazdığını hatırlattıktan sonra, o kimselerin kendisine bir şey vermediklerini söylemiştir. Ele geçen başka bir belgede ise konuyla ilgili olarak:

“(benim tasarrufum olarak) 1 mana gümüş koyduğun zaman (içine) yün (de) koy” denilmiştir. Tabletlerden anladığımız kadarıyla Asur’da büyük çapta bir dokuma sanayisi yer almış ve bu durum yün ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan bu yün ihtiyacı da, komşu bölgelerden karşılanmaya çalışılmıştır.³⁶⁰

Asur metinlerinde yünler genellikle, “*kızıl, kırmızımsı yün*”, “*kırmızı yün*”, “*beyaz yün*”, “*boyalı yün*”, “*yumuşak yün*”, “*kaliteli yün*” gibi sıfatlarla beraber kullanılmıştır.³⁶¹ Bu konuyla ilgili tabletin ilgili kısımları şöyledir:

³⁵⁷ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2004, s.68.

³⁵⁸ Sabahattin Bayram, Remzi Kuzuoğlu, “Çivi Yazılı Belgelere Göre MÖ. II. Binyıl’da Kahramanmaraş ve Çevresi”, *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*, 17-18 Kasım 2017, s.105.

³⁵⁹ Gül Kahveci, *Asur Ticaret Kolonileri Çağında Tekstil Ürünleri ve Ticareti*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, Ekim 2017, s.60-61.

³⁶⁰ Gül Ulutaş, “Asurlu Tüccarların Anadolu’daki Kumaş Ticaretine Genel Bir Bakış”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart 2020, s.87.

³⁶¹ Gül Kahveci, *Asur Ticaret Kolonileri Çağında Tekstil Ürünleri ve Ticareti*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, Ekim 2017, s.61-62.

“2 Zalpa tülünü benim mührümle, Tab-silla-Assur’un oğlu Anah-ili, 5 mina yumuşak yünü Samas-abi’nin oğlu Susānum, 1 tülü Amrāya’nın oğlu Agiya, 1 şekel gümüşü Atata’nın hizmetçisi Kurub-İstar, bütün bunları sana taşımaktadırlar.”³⁶²

Başka bir metinde ise “kırmızı yün”den bahsedilmiştir. Metnin ilgili kısmı şöyledir:

“3 mina yün[ü] Adad-naşir bana ge[tirdi]. 3 mina yünü ve 20 mina kırmızı yünü Adad-naşir ve Malui taşıdılar. Hahhum’un 3 mina yününü ve 15 mina kırmızı yünü Adad-naşir taşıdı. 10 mina kırmızı yünü Siwinala’nın oğlu Ennam taşıdı...”³⁶³

Kültepe’de ele geçen bir belgeden öğrendiğimize göre, Anadolu’da yün kırpma işini meslek olarak yapan kişiler yer almıştır. *gazāzu*: “(koyun, keçi) kırmak, makaslamak” fiilinden türetilmiş *gazizum* “yün kırpıcı” kelimesi bir belgede geçmiştir. Tabletın ilgili satırları şöyledir:

“Bir eşeğin fiyatı (olan) 20 şekel’i yün kırpıcının gelişinde, senin kalayın mevcut olduğu için biz tarttık (ödedik).”³⁶⁴

Yün saraylar için büyük bir gelir kaynağı olmuştur bunun içindir ki, krallar koyunların zamanında ve uygun bir biçimde kırılması üzerinde titizlikle durmuştur. Bu konuyla ilgili ele geçen bir mektupta şöyle denilmiştir:

“Kral, Adad-zikkalamma’yı koyunların kırılması için Alimma şehrine gönderdi. O şöyle dedi: ‘Sen git Laqipum oraya gelinceye kadar koyunlar yıkansınlar.’ Ben şimdi buraya geldim fakat (koyunları) kıran bir işçi bile yoktur. Koyunlar kırılmamıştır. Hasidanum dün buraya 150 işçi gönderdi. Bu kadar çok koyun 150 işçi ile mi kırılacaktı Beyim, Hasidanum’a sert bir emir göndersin ki, o bana (daha fazla) işçi göndersin ve Tamakumeni’ye ait işçilerden 300-400 işçiyi iki günlük

³⁶² Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.118.

³⁶³ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.118.

³⁶⁴ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.119.

*azıklarıyla birlikte alsın ve beyimin emri üzerine buraya göndersin ve üç gün (boyunca) kırsınlar.”*³⁶⁵

Birer hayvan ürünleri olan yün ve domuz kılı ise belgelerde şubat(u) ve zappu şeklinde yer almıştır.³⁶⁶

2.6 MÖ. II Binde Binek ve Yük Taşıma Hayvanı Olarak Kullanılan Eşek

Koloni Çağı Dönemi metinlerinden var olduğunu öğrendiğimiz bir diğer hayvan eşektir. Yazılı kaynaklardan yola çıkarak eşeğin Anadolu coğrafyasında Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda³⁶⁷ ticari malların taşınması amacıyla ticaret hayatında aktif rol aldığı öğrenilmiştir.³⁶⁸ Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nın en önemli ulaşım aracı merkep de denilen eşeklerdi.³⁶⁹

Asur Ticaret Kolonileri Devri’nde, eşekler, sadece Anadolu-Asur arasındaki ulaşım ve taşımada kullanılmamıştır. Aynı zamanda Asurlu tüccarlar ve yerli halk tarafından Anadolu içlerindeki diğer şehirlere, kasabalara ve pazar yerlerine ulaşmak için binek hayvanı olarak da kullanılmıştır.³⁷⁰ Asurlu bir tüccar, Anadolu’da pazarlayacağı malların dışında mutlaka eşek ve koşum takımlarından almak zorunda kalmıştır. Eşekler, aynı zamanda bir emtia olarak da kullanılmıştır.³⁷¹

Asur’dan çıkan kervanlarda yük taşıyan yüzlerce eşek yer almıştır. Bu eşeklere mallar mühürlenerek yüklenmiş ve Anadolu’ya sevk edilmiştir. Kervan yüklerini Anadolu’da boşalttıktan sonra eşeklerin büyük kısmı Anadolu’da satılmıştır. Geriye kalan çok az kısmı ile de yapılan ticaret sonucu alınan değerli madenler Asur’a taşınmıştır. Bir eşek ortalama 75 kg yük taşıyabilmiştir. Tüccarların oluşturduğu küçük gruplar diğer kervan katılımcılarıyla da birleşerek yüzlerce eşekten oluşan

³⁶⁵ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.69.

³⁶⁶ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.59.

³⁶⁷ Esra Bulut, “Eskiçağ’da Kappadokia Bölgesi’nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, s.573.

³⁶⁸ Hamza Ekmen, “Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu’da MÖ. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi”, s.51.

³⁶⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, s.226.

³⁷⁰ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.177.

³⁷¹ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.70.

büyük bir kervan haline gelmiştir.³⁷² Yük eşeklerinden oluşan bir ticaret kervanı günde yaklaşık 15-20 km yol alabilmiştir böylece bir kervanın gidip dönmesi 3 ay gibi bir süre almıştır. Bu süreye bir de malların satılması ve yeni malların satın alınması için belirli bir zaman da eklenmiştir.³⁷³

Eşek kervanlarının donanımı ve yolculuğa çıkışı uzun ve zahmetli bir işti. Asurlu tüccarlar alımları yaptıktan sonra, kervanı hazırlayıp yola çıkabilmiştir. Yola çıkacak kervan için eşekler ve koşum takımları alınmış, personel temin edilmiş ve yolculuğun ilk aşaması için yiyecek, giyecek harçlığı ve yol masraflarını karşılamak üzere “el kalayı” tedarik edilmiştir. Asurlu yetkililer tarafından kervanın taşıyacağı malın değeri tespit edilmiş, Asurlu tüccarların vereceği ihraç vergisi belirlendikten sonra mallar mühürlenip, paketlenmiş ve eşeklere yüklenmiştir. Ticaret kervanları, Asur’dan çıktıktan ancak altı ay kadar sonra *Kaniş*’e ulaşabilmiştir. Kervanların emniyetini yerli Anadolu krallıkları üstlenmiştir ve bütün yol güzergâhı boyunca herhangi bir soygun ve hırsızlığa karşı tedbir amaçlı karakollar kurmuştur. Yerel krallıklar ayrıca; Asurlu tüccarların kendi resmi kurumları olan Karumlarda kanuni haklarını saklı tutmuş, güvenli bir şekilde korunmalarını sağlamak ve politik ve adli bakımdan Asur’a bağlı olan tüccarların serbest bölgede haklarını korumakla da yükümlü olmuştur. Ticaret kervanları sağ salım hedefine ulaştığında ithal edilen malların “gümrükten çıkabilmesi için” yükler açılmış, kontrol edilmiş ve bir eşek yükü için 2 kg kalay saraya vergi olarak ödenmiştir. Mallar ancak gümrükten çıktıktan sonra satılabilmektedir.³⁷⁴

Asur-Anadolu arasındaki kervan yolculuğunda, ticaretin temel ürünleri olan kumaşlar, çeşitli dokuma ürünleri, kalay ve süs eşyaları, eşeklere yüklenmiş diğer hazırlıklar da tamamlandıktan sonra yola çıkılmıştır. Kervanın yola çıkışı, hava şartlarına ve Anadolu’nun sosyal-siyasî ortamına bağlı olmuştur. Özellikle, yaz aylarında kervan görevlilerinin ve eşeklerin, sıcaktan etkilenmelerini engellemek için gece seyahati tercih edilmiştir.³⁷⁵

³⁷² Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (1974-1719) Anadolu’da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.31.

³⁷³ Metin Alparslan, *Eski Anadolu’da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, s.13

³⁷⁴ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Öncesi Anadolu’nun Siyasi Durumuna Genel Bir Bakış”, s.70.

³⁷⁵ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.170.

Eşek fiyatlarının geçtiği metinlere göre ödemeler genellikle bakır ve kalay üzerinden yapılmış ve fiyatlar 15-20 şekel arasında değişmiştir.³⁷⁶ Kültepe’de ele geçen belgelerde Eşek fiyatlarıyla ilgili olarak şu bilgiler yer almıştır:

“*Washania şehrinde kiralanan eşek 7 ½ şekel*”

“*17 şekel ve koşum takımı için ise, 2 ½ şekel*”

“*Yiyeceği ile birlikte 18 şekel ve koşum takımı için 2 şekel*”

“*Eşeklerden biri 15 şekel, biri 20 şekel, bir diğeri 20 şekelden biraz fazla ve diğer iki eşek 60 şekel*”

“*İki eşek 38 şekel, bunların yiyeceği 3 şekel ve ayrıca iki eşeğin her biri için 15’er şekel*”³⁷⁷

Kültepe tabletlerinde yer alan bilgilere göre, eşek bedellerindeki bu farklılığın nedeni, elbette ki, bu hayvanların yaşı veya seyahatlere dayanabilecek durumda olması ile ilgili olmuştur. Nitekim Asurlu tüccarlar eşeklerin kalitesi konusunda da birbirlerini bilgilendirmiştir. *ALĪ-abum*’un göndermiş olduğu bir belgede yedi eşekten üçünün ve *Īkuppia*’nın *Uşur-sa-Īstar*’a. yazmış olduğu mektubunda da dokuz eşekten yedisinin ölü durumda olduğu mecazi anlamda belirtmiştir. *Usupiskum*, *Su-Īstar*’a yazmış olduğu kumaş ticareti ile ilgili mektubunda, eşeklerin sağlıklı bir durumda olduğunu ve bu konuda endişe etmemesini söylemiştir.³⁷⁸

Kültepe metinlerine göre, “*imerum şallamum*” “siyah eşek” adı verilen, diğer eşeklerden farkını pek bilmediğimiz eşek türü de kervan hayvanı olarak kullanılmıştır.³⁷⁹ Metinlerde, daha çok ANSE yazılışı ile yer alan ve bunun Akadça karşılığı olan *imerum* veya *imerum şallamum* “kara eşek” olarak geçen merkepler, Asurlu tüccarlar için vazgeçilmez bir hayvan olmuştur.³⁸⁰ Asurlu tüccarlar arasındaki

³⁷⁶ Esma Öz Kiriş, “*Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları*”, Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar, Ed. Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2018, s.181.

³⁷⁷ L. Gürkan Gökçek, “*Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti*”, s.72.

³⁷⁸ L. Gürkan Gökçek, “*Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti*”, s.74.

³⁷⁹ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.172-173.

³⁸⁰ L. Gürkan Gökçek, “*Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti*”, s.70.

mektuplaşmada, kalay ve kumaşların siyah eşeklerle taşındığı kaydedilmiştir. Tabletın ilgili satırları şöyledir:

“2 biltum 6 mina kalayı, 32 (top) sarılmış (paketlenmiş) kumaşı (ve) 2 siyah eşiği, Huraşanum bize teslim etti. 2 biltum 10 mina kalayı, 30 ½ kutanum-kumaşını, 4 surum-kumaşını, 2 siyah eşiği, Amur-Assur bize teslim etti. 23 kutanum-kumaşını, 1 siyah eşiği, Adad-bani bize teslim etti...85 ½ kutanum-kumaşını, 4 surum kumaşını, 5 siyah eşiği bizim için serbest bıraktılar...”³⁸¹

Kültepe metinlerinde, Sümerce ANSE, Akadça *i/emērum*, *emārum*, *imūrum* yazılışlarıyla geçen eşiğin kullanımı ile ilgili bilgiler, “kervan metinleri” olarak adlandırılan masraf listelerinden öğrenilmiştir. Asur’dan Anadolu’ya gönderilen ürünler, bu ürünlerin miktarları, fiyatları, kimlere teslim edileceği, eşeklere yüklenen paketler, hayvanların teçhizatları, eşekler ve kervan görevlileri için ödenen ücretler gibi konuların kaydedildiği belgeler başta olmak üzere, Asurlu tüccarların iş mektupları ve yolculuk sırasında yaptıkları harcamalar masraf listeleri olarak adlandırılmıştır.³⁸² Bu tür belgelerde, tüccarların seyahatleri esnasında, eşeklerin koşum takımları ve yiyecek giderleri, şehre giriş veya köprüden geçiş ücreti gibi yapmış oldukları masraflar hakkında da bilgiler edinilmiştir.³⁸³

Bir kervan personeli olan *kaşşarum* Kültepe metinlerinde çok sık yer almıştır. Anlamı hakkında çeşitli fikirler öne sürülen bu kişi “eşek sürücüsü” olarak tanımlanmıştır. *Kaşşarum*’un görevi kervanda eşeklere ve mallara yolculuk sırasında zarar gelmesini engellemek olmuştur bunun yanında kervanın lideri olma özelliği göstermiştir.³⁸⁴ Tabletlerde *Kaşşarum* denilen “eşek yükleyicisi ve sürücüsü” ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

³⁸¹ Esmâ Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar, Ed. Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2018, s.179-180.

³⁸² Esmâ Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.169-170.

³⁸³ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.71.

³⁸⁴ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.136-137.

*“15 Şekel tasfiye edilmiş gümüşü ve 10 mina iyi bakırı bizim Puzur-Assur’un “eşek yükleyicisi ve sürücüsü” Assur imitti benim mührümle size getirmektedir.”*³⁸⁵

KaşŞarum gibi bir kervan çalıŐanı olan saridum da Kültepe tabletlerinde sıkça yer almıştır. Birçok metinde saridumlara, bir Şehirden diğeri bir Şehre kadar ödeme yapıldığı belirtilmiŐ bu durum onların, genellikle Asur’dan Kaniş’e giden kervan güzergâhında, yolun belirli bölümlerinde kiralandıklarını göstermiŐtır. Kervan harcamalarının kaydedildiği bazı metinlerde, eşeklerle birlikte saridumların ukultum’u (yiyecek) için de yapılan ödemelerden bahsedilmesi, bu kişileri kiralayan kervan liderlerinin onların yiyecek masraflarını da karşıladığını göstermiŐtır.³⁸⁶ Anadolu-Asur arasındaki taşımacılıkta kullanılan eşeklerin yiyecekleri, yol giderleri içerisinde düşünülerek yapılan harcamalar da belirtilmiŐtır:

*“İtur-ili’nin hissem olarak bana verdiği 5 ½ mina kalaydan Buruddum’a kadar tatum (=yol vergisi), aynı zamanda eşeklerin ve sürücünün yiyecek masrafı(olarak) bana, 5 mina’dan 5 Şekel eksik kalaya mal oldu.”*³⁸⁷

Kervan güzergâhlarında yapılan harcamalar hakkında Kültepe metinlerinde Şu bilgiler yer almıştır:

“Mührümle mühürlü 2 talent 10 mina kalayı, 16 (parça) kumaşı, 20 mina serbest kalayı (ve) 1 eşeği Su Kübum (yola) çıkardı. Senin toplam 3 talent 4 mina (olan) awitum’un, Şehirden Hamizanum’a kadar 1 ½ mina’dan 2’Şer Şekel eksik dâtum-vergisi ile sana 4 ½ mina’ya mal oldu. Senin geri kalan 5 talent 17 mina awitum’un Hamizanum’dan Simala’ya kadar 2/3 mina 2’Şer Şekel dâtum vergisine mal oldu. (Awitum’un olan 5 talent 17 mina) sana 4 ½ mina 5 Őekele mal oldu. Senin geri kalan 5 talent 12 mina awitum’un Simala’dan Zalpa’ya kadar 2 mina’dan 5 1/4 ’er Şekel eksik datum-vergisine mal oldu. (Her bir Şahıs için ödenmiş olan) 10 Şekel kafa-vergisi 10 5/6 mina’dan 1 Şekel eksiktir. 6 1/2 Şekel Asur’dan Qatara’ya kadar iki paketin taşıma ücretidir. Burullum’dan Simala’ya kadar 2/3 mina’dan 1 Şekel eksik eşek(ler)in kirasıdır. Bir eşek Hahhum’da ölmüştür. Hahhum’dan Zalpa’ya

³⁸⁵ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.170.

³⁸⁶ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.163-164.

³⁸⁷ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.169.

kadar $2/3$ mina eşek(ler)in kirasıdır. $1/3$ mina hesap açığı; 2 mina yiyecek (için); 2 mina eşek sürücüsünün ücretidir. Assur-taklâku ile olan eşek güçlüdür; eğer onu da beraber benim için yüklerse, 2 mina kalaya 7'şer şekel ödeyecek. Eşeğin fiyatı için $2/3$ mina 5 şekel ödeyecek. Su- Kūbum ile hesaplaştık ve masraf onun hissesi olan 20 mina kalaydan yapılmıştır. $6 \frac{2}{3}$ mina $5 \frac{1}{2}$ şekeli İli-âlum'un kalayı içinden ödedik. $3 \frac{1}{2}$ mina, Hamizânūm'da depo edilmiş $1/2$ eşek (yükü) kalayın dâtum-vergisidir. $12 \frac{1}{3}$ mina $1/2$ şekel kayıp olarak sana mal oldu (hesabına geçti). Toplam $22 \frac{1}{2}$ mina 6 şekeli İli-âlum'un kalayı içinden tarttık. Dikkat et ve gümüşümü ilk posta ile bana gönder.”³⁸⁸

Eşekler sadece Asur-Anadolu arasında değil, aynı zamanda Anadolu'daki alış-veriş merkezleri arasında ve şehir içlerinde de kullanılmıştır. Dolayısıyla eşekler, bu ticaretin nakledilmesinde temel unsuru oluşturmuştur. Nitekim bu durum, Asurlu tüccarların yazışmalarına da yansımış ve birçok belgede eşek satışı ve fiyatı ile ilgili bilgiler verilmiştir.³⁸⁹

Eşek ekonomik öneme sahip en eski hayvandır. Koyun başlangıçta yük hayvanı olarak kullanılmıştır. Zamanla sığırın koyunun yerine yük hayvanı olarak kullanılması gibi eşek de sığır ve/veya koyunun yerine kurak bölgelerde yetiştirilmiş ve nihayet eşek Anadolu'nun kurak bölgelerinde uzun mesafe taşıma rolünü üzerine almıştır. MÖ II. Binyılda eşek kervanları Anadolu'da düzenli şekilde kullanılmıştır. Eşeğin evcilleştirilmesi aynı zamanda göçebeliliğin önemli şekilde yayılışına yol açmıştır. Eşek kadınları, çocukları, yaşlıları ve eşyaları taşımakta uygun bir taşıma aracı olmuştur.³⁹⁰ Kültepe metinlerinde eşek(emarum) dışında özel olarak yük eşeğinden bahsedilmektedir:

“Burada İdi-Assur'un kumaşlarını seçmedik. 4 sıpa, 1 (tane) yük eşeği (de beraberdir).”³⁹¹

³⁸⁸ Cahit Günbattı, “Kültepe 'den Kervan Güzergâhlarına Işık Tutan İki Yeni Metin”, *Archivum Anatolicum*, Cilt:5, Sayı:1, 2002, s.85.

³⁸⁹ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.71.

³⁹⁰ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, s.86.

³⁹¹ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu'da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.169.

Netice itibariyle, eşekler, Koloni Devri Anadolu'sunda başlıca ulaşım ve taşıma aracı olarak kullanılmış ve Asurlu tüccarlar için, hem bu açıdan hem de paraya çevrilmesi amacıyla kar sağlama açısından oldukça önemli hayvanlar olarak karşımıza çıkmıştır.³⁹²

Resim 10. Taş kalıpta bir tanrı ve tanrıça, eşek üzerinde tasvir edilmiştir. (Esmâ Öz, 2011:308)

2.6.1 Eşek beslenmesi, bakımı, korunması

Asurlu tüccarlar için vazgeçilmez bir hayvan olan eşeklerin bakımı, beslenmesi ve güvenliklerinin sağlanması oldukça önemliydi. Kervan metinlerinde ve masraf listelerinde, “*eşek(ler)in yiyeceği (için)... tartmak*” gibi ifadelerle, eşeklerin yiyecekleri için yapılan harcamalardan sık sık bahsedilmiştir. Eşekler, genellikle saman ve tahılla beslenmiş, meralarda da çobanların gözetiminde otlatılmıştır.³⁹³ Metinlere göre, eşekler ve onların koşum takımları gibi malzemeler “çayır” adı verilen ahır tipi yerlerde muhafaza edilmiş ve aynı zamanda buralarda eşek satışları da yapılmıştır.³⁹⁴

³⁹² L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.74.

³⁹³ Esmâ Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.183.

³⁹⁴ Esmâ Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.184.

Kültepe’de ele geçen iki tablette eşeklerin *gi/ugamlum* denilen “otlak, mera” adı verilen yerde tutulduğundan bahsedilmiştir Puzur-Assur’dan Pusu-ken’e yazılmış bir mektubun konuyla ilgili satırları şöyledir:

*“10 ya da 20 eksik eşek, gigamlum’da satın alınmıştır. Onlar, buraya geldikleri(zaman) kalayı satın alacağız.”*³⁹⁵

Kültepe metinlerden anladığımız kadarıyla *gi/ugamlum/kikamlum* denilen yerler, Anadolu’da yükü boşalan eşeklerin, Asur’a geri dönecek olan tüccarlara satılmak için muhafaza edildiği, tüccarların acil eşeklere ihtiyaçları olduğunda başvurdukları, koşum takımları gibi hayvan teçhizatlarının bulunduğu ve aynı zamanda eşek satışlarının da yapıldığı bir tür hayvan pazarıydı.³⁹⁶

Gigamlum’un Kaniş yakınlarında olduğu tahmin edilmiştir Anadolu’daki önemli alış-veriş merkezlerinde de bu tür meralar kurulmuş olmalıdır. Ancak, Asurlu tüccarlar için oldukça önem arz eden bu hayvanların, ihtiyaç dolayısıyla alınıp satılması her zaman için söz konusu olduğundan, her şehirde böyle bir pazarın kurulmuş olması beklenemez. Zaten belgelerde de eşek satışının, daha çok tüccarlar arasında gerçekleştiği görülmüştür.³⁹⁷

Tüccarlar, kervan hayvanlarını seçerken, yolculuğun sorunsuz bir şekilde tamamlanabilmesi için güçlü ve sağlıklı eşekleri tercih etmiştir. Ayrıca bir belgede, eşekler sağlam değilse veya dövülmüşse kabul edilmemesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Ele geçen metin şu şekildedir:

*“Eğer, Enna-manum oraya bir eşek götürürse, (o eşeği al) ancak, sağlam değilse veya dövülmüşse alma!...”*³⁹⁸

³⁹⁵ Esma Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar, Ed. Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık, Akademisyen Kitapevi, Ankara, 2018, s.185.

³⁹⁶ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.185.

³⁹⁷ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.71.

³⁹⁸ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.171-172.

Kervan yolculuklarında kullanılacak olan eşeklerin Asur yakınlarında yetiştirilmiş olması gerekir. Genel olarak eşeklerin sırtında 2 cepli kefeler (bizim kullandığımız ifadeyle heybe), bir kefesi eşeğin bir tarafında diğer kefesi öteki tarafta yer almış ve taşınacak yük bu ceplere dengeli bir şekilde yerleştirildikten sonra ortasına bir parça daha yük konmuştur. Taşıma işi için, hayvanlar uzun yolculuğa dayanabilecek güçte seçilmiştir. Bu eşekleri kullanmak için sürücüler kiralanmıştır.³⁹⁹ Kervan yolculuğu esnasında arabaların, eşeklerin ve eşek sürücülerinin kiralanması vb. kervan masraflarına *tassiatum* adı verilmiştir.⁴⁰⁰

2.6.2 Eşek ölümleri

Asur-Anadolu arasındaki kervan yolculuklarında kullanılan eşekler her zaman bu yolculuğu tamamlayamamıştır. Asur'dan hareket eden kervan eşeklerinden bazıları daha Anadolu'ya ulaşmadan yolda ölmüş ya da kaybolmuştur. Ele geçirilen birkaç belgede, hastalıklar ve hava şartlarının hayvanların sağlığını olumsuz yönde etkilediği kaydedilmiş, eşeklerin kaybolmasında da hırsızlık olaylarının etkili olduğu anlaşılmıştır. Yolculuk boyunca ölen eşekler hakkında bilgi verilen mektupta şunları okuyoruz:

“1 eşek yolda öldü ve (yeni bir eşek satın almak için) 2 ½ mina kalay tarttı...”⁴⁰¹

“Senin bir eşeğin Nasılan'da öldü, bu yüzden 15 şekel gümüş ödedim ve (yeni bir eşek) satın aldım. Kervan sürücüsü öldü, bu yüzden İli-imitti'nin oğlu Uşur-sa-İştar'ı kiraladım.”⁴⁰²

Başka bir tablette de, teslim edilmek üzere yola çıkarılan 7 eşek içinden 3 eşeğin yolculuk sırasında öldüğü anlaşılmıştır. Tabletin ilgili satırlarında şu sözler kayıtlıdır:

³⁹⁹ Arif Gümüş, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (1974-1719) Anadolu'da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, s.32.

⁴⁰⁰ Esma Öz, İrfan Albayrak, “1963 Yılı Kültepe Kazısında Ele Geçen Altı Yeni Tablet”, *Archivum Anatolicum*, 8/2, 2005, s.30.

⁴⁰¹ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.180-181.

⁴⁰² Esma Öz Kiriş, “*Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları*”, Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar, Ed. Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık, s.183..

“Alabum’un (oğlu) İddi(n)-Assur’un bana sevkettiği, el koyduğumuz 7 eşeğin içerisinde 3 ölü eşek bıraktı. 2 eşeği kervan girdiği zaman verdi. 3 şekel gümüş (hayvanların) yiyeceği olarak tarttım (ödedim) ve 2/3 mina’dan 2 şekel eksik (fiyata) onları verdim (sattım). 2 eşeği rehin olarak bana verdi. 15’şer şekel’e onları verdim (sattım).”⁴⁰³

Resim 11. Bir mühür baskısında eşek üzerinde oturan tanrı tasviri (Nimet Özgüç, 1965: 37)

Asurlu tüccarlar, yolda ölen ya da kaybolan eşeklerin yerine her zaman yeni bir eşek satın almamış, bazen de eşekleri kiralamıştır. Bir masraf listesinde konuyla ilgili şu bilgiler yer almıştır:

“Hurama’dan Kaniş’e kadar 6 şekel gümüş eşeğin kirasıdır.”⁴⁰⁴

“Burullum’dan Simala’ya kadar 2/3 mina’dan 1 şekel eksik eşek(ler)in kirasıdır. 1 eşek Hahhum’da ölmüştür. Hahhum’dan Zalpa’ya kadar 2/3 mina eşek(ler)in kirasıdır...”⁴⁰⁵

⁴⁰³ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.181-182.

⁴⁰⁴ Esma Öz Kiriş, “*Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları*”, Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar, Ed. Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık, s.183-184.

⁴⁰⁵ Esma Öz Kiriş, “*Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları*”, s.184.

2.7 MÖ II. Binde Anadolu’da At

“At veya katır” olarak değerlendirilen *perdum*,⁴⁰⁶ insan kullanımına en son giren hayvan olmuş, genellikle kesim için kullanılmamıştır.⁴⁰⁷ MÖ II. Binyıla gelindiğinde Anadolu’nun ilk yazılı kaynakları olan Kültepe metinlerinde ve yine Kültepe bölgesinde ele geçirilen çömlekler üzerindeki at figürlerinden atın bu tarihlerde Anadolu toplumları tarafından kullanıldığı ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁸

Kültepe’de atın evcilleştirildiği ve gücünden yararlanıldığına dair önemli buluntular da ele geçirilmiştir. Karum’un II. tabakasında bulunan mühür baskıları ve kap süsü olarak kullanılan hayvan figürleri at ve eşek tasvirlerini birbirinden ayırmış, arabaya koşulanların at olduğunu belli etmiştir. Atın evcilleştirildiği ve gücünden yararlanıldığına dair en önemli belgelerden biri de *rabi sise* (seyisler başı) nin bulunmasıdır. Atların terbiyesi, özel bir uğraş ve beceri gerektirdiğinden,⁴⁰⁹ bunlar beylere ait olan atların bakımını yapan seyislerin başıydı.⁴¹⁰ *Rabi sise* unvanı “bir saray memuru”, “atlar başı” olarak tanımlanmıştır.⁴¹¹ *Rabi sise*, atgillerden olan hayvanların yetiştirilmesi ve çiftleştirilmesi ile ilgilenen ve aynı zamanda bu hayvanların ticaretini yapan Anadolu’lu memurlar olarak yorumlanmıştır.⁴¹² *Rabi sise* ve onun karısının ticarî faaliyetleri ile ilgili metinlere de rastlanılmıştır:

“*Rabi sise’deki 8 mina gümüşü ve (onun) faizi 4 minayı, toplam 12 mina gümüşü rabi sise ve onun karısından aldı*”.⁴¹³

Yerliler arasındaki hububat dağıtımını konu edildiği bir belgede ise şunlar yer almıştır:

“*9 şekel gümüş rabi sise’nin karısı iledir... İtama rabi sise’nin karısı iledir.*”⁴¹⁴

⁴⁰⁶ Remzi Kuzuoğlu, “Eski Asurca Metinlerde Anadolu Köprüleri”, s.117.

⁴⁰⁷ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, s.84.

⁴⁰⁸ Yusuf Kılıç, “Eskiçağda Kapadokya’da At Yetiştiriciliği”, *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 8.cilt, 16-19 Kasım 2011, Nevşehir, s.189.

⁴⁰⁹ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.73.

⁴¹⁰ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.59.

⁴¹¹ Ahmet Ünal, “Eski Önasya, Mitanni ve Anadolu’da At”, s.19.

⁴¹² Esma Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, s.192.

⁴¹³ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.73.

⁴¹⁴ Esma Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, s.192.

Hitit kanunlarında ise at ile ilgili şu bilgiler yer almıştır:

*“Eğer biri asil bir at çalarsa –(yavru) emziriyorsa asil at değildir, yaşlı ise asil at değildir, iki yaşında ise asil at değildir-i(tazminat olarak) eskiden 30 at verirdi, şimdi 15 at verecektir: 5 iki yaşında at, 5 yaşlı at, 5 emziren at verir.”*⁴¹⁵

Yani Kültepe kazılarında ele geçen tabletler ve arkeolojik malzemeler bize MÖ II. Binde Anadolu’da atın bilindiğini göstermiştir. Ancak at nadir bulunan bir hayvandı ve bu sebeple sadece soylularca beslenmiştir.⁴¹⁶ Çivi yazılı tabletler değerlendirildiğinde, Anadolu’da at, sığır ve eşeğe göre daha özel bir kullanıma sahip olmuştur. At, her bölgede yetiştirilmediğinden elde edilmesi zordur ve bundan dolayı da diğer büyükbaş hayvanlara nazaran daha pahalı olmuştur. Bu sebeple at, sıradan halk tarafından değil, kraliyet ailesinden olan kişiler tarafından günlük hayatta ve askerî seferlerde binek hayvanı olarak kullanılmış ve aynı zamanda sadece kraliyet arabalarına koşulmuştur.⁴¹⁷

At, öküz, eşek ve katıra göre Anadolu insanın tüm taşıma ve ulaşım gereksinmelerini karşılayacak hayvanlar arasında en önemlisi olmuştur.⁴¹⁸ Atın ilk olarak etinden ve sütünden yararlanılmış, daha sonraları sırasıyla iş hayvanı, savaş hayvanı, ulaşım hayvanı olarak kullanılmıştır.⁴¹⁹ At önceleri sadece savaş arabalarına koşulmuştur. Binek hayvanı olarak kullanılması daha sonraya denk gelmiştir. Atın bir savaş aracı olarak kullanılması onun özenle yetiştirilmesini sağlamıştır. Bu sebeple muaf tutulan vergiler arasında atlara yiyecek olarak verilen arpa samanı da yer almıştır. Atların çektikleri harp arabaları savaşlarda Hitit galibiyetinin sağlanmasında etkili olmuştur. Bu arabalarda savaşan askerlere arabalı muhاریpler denilmiştir.⁴²⁰ Kültepe metinlerine göre MÖ II. Binde Anadolu’da Harsamna ve Kargamış şehirleri at yetiştiriciliğinin yapıldığı merkezlerdir. Bu şehirler atların her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı, bakımının yapıldığı, terbiye edildiği, çiftleştirildiği ve aynı zamanda satışa sunulduğu şehirler olmuştur. Bölgede yetişen atlar, burada hâkimiyet kuran siyasi güçler tarafından vergi olarak tahsil edildiği gibi savaş atı

⁴¹⁵ Ali M. Dinçol, *Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku İle Etkileşimi*, s.92-93.

⁴¹⁶ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, s.89.

⁴¹⁷ Esmâ Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.108.

⁴¹⁸ Ahmet Ünal, “Eski Önasya, Mitanni ve Anadolu’da At”, s.7.

⁴¹⁹ Yusuf Kılıç, “Eskiçağda Kapadokya’da At Yetiştiriciliği”, s.192.

⁴²⁰ Süleyman Çiğdem, *Eski Anadolu’da Tarım, Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, s.69.

olarak da mühim bir yere sahip olmuştur.⁴²¹ Mari kralından Kargamış kralına yazılmış bir mektupta atlarla ilgili şu bilgiler yer almıştır:

“(Mari kralı):Beyaz atlarla ilgili meseleyi ben (ona) söyledim. O (Kargamış kralı) şöyle söyledi: iki ya da dört tekerlekli savaş arabasına koşulması için beyaz at yoktur. Beyaz atların bulunduğu yerden bana at göndermeleri için yazacağım bu arada (o zamana kadar) ben ona (Mari kralına) kırmızı Harsamna atları teslim edeceğim(bırakacağım).”⁴²²

İster binek hayvanı ister koşum hayvanı olarak kullanılsın at, kısa zamanda çok sayıda savaşçıyı topluca bir yerden bir yere süratle ve bir anda taşımaya ve düşmanın üzerine aniden çullanmaya hizmet etmiştir. Ulaşım ve haberleşmedeki değeri de ölçülemeyecek kadar fazlaydı.⁴²³

At, binicilik tekniklerinin ilk uygulandığı hayvan olmuştur. Daha önce evcilleştirilen hayvanlar hem yük hem insan taşımakta kullanılmış, fakat özel bir teknik olan binicilik atı ilk evcilleştirenlerin bir icadı olmuştur.⁴²⁴ At biniciliği, kara ulaşımında tekerlekten önceye tarihlenen büyük bir yeniliktir. Ata binme, ticarete ve ticaret yollarında, savaş teçhizatında, sosyal organizasyonda ve siyasi ideolojide önemli değişikliklere yol açmıştır. At biniciliği Orta Asya göçebeliliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. At, insanların bir günde alabileceği mesafeyi iki-üç katına çıkarmıştır. Hareket hızını da aynı oranda arttırmıştır. Daha önceleri ulaşılamayan kaynaklar, pazarlar, dost ya da düşman diğer topluluklar at sayesinde ulaşılabilir hale gelmiştir. Atın evcilleştirilmesi hızlı uzun mesafe keşiflerini de ilk defa mümkün hale getirmiştir. Atları olmayan ya da atı yaygın ve etkili bir şekilde kullanamayan yerleşik toplumlar saldırıya açık hale gelmiştir. Çünkü atlı toplumlar birden ortaya çıkmış ve herhangi bir yaya birliğinin takip edemeyeceği kadar hızlı bir şekilde geri çekilmiştir.⁴²⁵

⁴²¹ Esra Bulut, “Eskiçağ’da Kappadokia Bölgesi’nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:6, Sayı: 75, Ağustos 2018, s.571-572.

⁴²² Esma Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, s.193-194.

⁴²³ Ahmet Ünal, “Eski Önasya, Mitanni ve Anadolu’da At”, *Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, 2013-2014.sayı(hitit söyleşileri il özel sayısı), s.8.

⁴²⁴ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, s.88.

⁴²⁵ M. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, s.89.

Resim 12. Gaga ağızlı testinin kulpu üzerinde bir çift at figürü görülmektedir. (Ezma Öz, 2011:309)

2.8 Yazılı Metinlerde Katır

Anadolu’da en az at kadar önemli olan hatta pazarlarda at gibi değer gören ve Eski Çağ halkları arasında hatırı sayılır bir öneme sahip olan bir diğer hayvan katırdır. Katır, Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda da bilinen bir hayvan olmuştur. At ile eşeğin çiftleştirilmesiyle meydana gelen bu hayvan hem binek hem de yük

hayvanı olarak kullanılmıştır.⁴²⁶ MÖ II. Binde Anadolu-Asur arasındaki kervan yolculuklarında eşekler yük taşımada, Anadolu içindeki kasaba ve köylere ulaşmada da binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde sadece eşekler değil Kültepe tabletlerinde *perdum* olarak geçen “*katır*” ında binme amacıyla kullanıldığı anlaşılmıştır.⁴²⁷

MÖ II. Binde Anadolu'da yerli halkın geçim kaynaklarından biri olan hayvancılık faaliyetlerinin esasını koyun ve sığır yetiştiriciliği oluşturmuş ve yerlilerin büyük bir kısmı bu hayvanların besiciliğini yapmıştır.⁴²⁸ *Perdum* yetiştiriciliği ve ticareti de yerlilerin kontrolünde yapılmıştır. Asurlu tüccarlar da yerel yönetimin izni dâhilinde kâr getirdiği bilinen *perdum* ticaretiyle yakından ilgilenmiştir.⁴²⁹ Kültepe tabletlerinde *perdum* yazılışıyla yer alan katır koyun, sığır/öküz ve eşek gibi küçükbaş ve büyükbaş hayvanlardan daha değerli bir hayvan olmuştur.⁴³⁰ Nitekim bir katırın fiyatı bir eşeğin fiyatından 4 kat daha fazla idi.⁴³¹ *Perdum* fiyatının, eşeklere göre daha yüksek olmasının sebebi katırların daha az sayıda, daha güçlü ve eşeklere göre daha dayanıklı olmasıdır. *Rabi perdim* ise “katırlar başı” anlamında kullanılmıştır. Bu konuyla ilgili metinlerde şöyle bir ifade yer almaktadır:

“16,5 şekel gümüş rabi perdim'dedir.”⁴³²

Tabletlere göre, katır anlamına gelen *perdum*, Anadolu'da binek hayvanı olarak kullanılmıştır.⁴³³ Ele geçen bir tablette bu hayvana biniş şu şekilde ifade edilmiştir:

“*Huharimataku Innaya'ya şöyle seslenir: Ben senin oğlunum. Sen benim babamsın. Bana perdum'u ver, sikkatum'a gideceğim. Ben senin oğlunum, yürüyerek mi gideceğim! Onu (perdum'u) bana ver. Sikkatum'a (gidebilmek için) bineyim, hem*

⁴²⁶ Esra Bulut, “Eskiçağ'da Kappadokia Bölgesi'nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, s.572.

⁴²⁷ Esma Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, s.186.

⁴²⁸ Esma Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, s.187.

⁴²⁹ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.94.

⁴³⁰ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.100.

⁴³¹ Cahit Günbatı, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.97.

⁴³² Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.51.

⁴³³ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.100.

senin adını (yücelteyi). Şimdi 4 minatiri cinsi gümüşün, 2 mina gümüşü perdum'u elde etmek için yeterli olmalı. Şimdi (onu) bana ver ve 3 mina gümüşü (sana) ödeyeyim... Şimdi bu yolculukta gümüş olarak (ödenecek) perdum'un fiyatını benden isteme... Eğer perdum'u bana gönderirsen hizmetçilerini de gönder..."⁴³⁴

Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Anadolu'da değerli bir hayvan olduğu anlaşılan *perdum*ların yetiştirildiği ve satışa sunulduğu şehirlerle ilgili Kültepe metinlerinde doğrudan bir bilgi yer almamıştır.⁴³⁵ Metinlerde katır ticaretinin yapıldığı yerler olarak Tuz Gölü etrafında yer alan, üçünde de bir Asur kolonisi bulunan Wahşuşana, Şalatuwar ve Puruşhattum şehirlerine işaret edilmiştir.⁴³⁶ Bu şehirlerde *perdum*lar'ın yetiştirildiği, bakımının yapıldığı ve satışa sunulduğu pazar yerleri kurulmuştur.⁴³⁷ Bu bölgede yetiştirilen katırlar satın alınarak Anadolu'nun diğer şehirlerine götürülmüştür.⁴³⁸ *Perdum* satışlarıyla daha çok resmi memurlar ilgilenmiştir.⁴³⁹ Katır satın alınan yerler hakkında bilgi bulunan bir masraf listesinde şunları okuyoruz:

*"Şalatiwar'dan çıktık ve nehir kenarında katır için 2 ½ mina bakır ödedim. Arpa için Şalatiwar'da 2 mina bakır ödedim. 5 mina bakırı han için; 5 mina bakırı karum dairesine şaddu'utum vergisi (olarak) ödedim. Kaşşum memuruna 5 mina (bakır) ödedim. Arpa için 4 mina (bakır) ödedim. Kılavuz (luğu) için alahhinum memuruna 10 mina bakır verdim ve o beni nehir kenarına kadar götürdü. Sandalcıya 1 mina (bakır) verdim. Bütün bunları Wahşuşana'da katır için ödedim."*⁴⁴⁰

Perdum alım-satımlarında koyun, sığır/öküz ve eşek gibi hayvanların ticaretinde olmayan yerel yönetim müdahalesi söz konusu olmuştur. Bu müdahale Asurlu tüccarlar için geçerli olmuş, Asurlular *perdum* ticaretini sarayın izniyle yapmıştır.⁴⁴¹ Yerel yönetim, *perdum* ticaretini saraya bağlı memurlar aracılığıyla

⁴³⁴ Esma Öz Kiriş, "Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları", s.187.

⁴³⁵ Esma Öz Kiriş, "Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları", s.188.

⁴³⁶ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.95.

⁴³⁷ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.99.

⁴³⁸ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.97.

⁴³⁹ Esma Öz Kiriş, "Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları", s.190.

⁴⁴⁰ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.97.

⁴⁴¹ Esma Öz Kiriş, "Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları", s.187.

gerçekleştirmiş ve Asurlu tüccarlar, *perdumlar*'ı satın alırken bu memurlarla bağlantı kurmuştur. Metnin ilgili satırlarında şunlar kayıtlıdır:

“İsma-Adad ve Ale'e, Su-Belum'a şöyle söylerler: Hurmastum (şehrinin) kassum-memuruna ait perdum(lar)ın fiyatı hakkında bizim için o kefil olacak (duracak). Su-Belum şöyle söyler: (Buraya) geliniz, perdum(lar)ın fiyatı ve be'ulatam ilgili olarak uyanık olunuz...”⁴⁴²

Ele geçen masraf listelerinde, *perdum* için verilen ücretlerden bahsedilmiş, metnin devamında *karum* ve *wabartum* dairesine yapılan ödemelerden, çeşitli ürünlerin satın alınmasından, bütün bunların Salatiwar ve Wahsusana şehirlerinde *perdum* ile ilgili olarak tartıldığından söz edilmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir:

“Katala'nın perdum satın almak için bana verdiği 2 minadan 6 ½ şekel eksik gümüşe, 1/3 mina 4 şekel gümüşü kendimden ilave ettim. 2 mina 16 ½ şekel gümüş perdum için tarttım...7 mina bakırı, perdum satın aldığımız günde şarap için tarttım. 1 mina (bakırı) han için, bütün bunları Salatiwar'da perdum ile ilgili olarak tarttım. Salatiwar'dan çıktık ve 2 ½ mina bakırı nehrin kıyısında perdum ile ilgili olarak tarttım... Bütün bunları, Wahsusana'da perdum ile ilgili olarak tarttım.”⁴⁴³

Perdum satışları yılın her mevsiminde yapılmamış, özellikle kış mevsiminden önce elde kalan *perdumlar* satılmıştır. Kış mevsiminde hava şartlarından dolayı hayvanların beslenme, barınma ve hastalık problemleri artacağı için, *perdumlar*'ın kış döneminden önce satılması uygun görülmüştür.⁴⁴⁴

2.9 Domuz Yetiştiriciliği

Anadolu'nun Eski çağlarında evcilleştirilen hayvanlardan bir diğeri ise domuzdur. SAH Sümer ideogramı ile ifade edilen domuzun en eski izleri yapılan kazılarda bulunan kemikler sayesinde tespit edilebilmiştir. Ayrıca Kültepe

⁴⁴² Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.95.

⁴⁴³ Esma Öz Kiriş, “*Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları*”, s.188.

⁴⁴⁴ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.99.

kazılarında ele geçen mühür baskıların birinde domuz üzerinde tanrı şekli betimlenmiş, domuz biçiminde kaplar da bulunmuştur. Tüm bunların dışında kabartmalarda erkek yaban domuzu avı tasviri bulunmuştur. Ayrıca Kültepe kazılarda domuz figürleri ele geçmiştir.⁴⁴⁵

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait tabletlerde *huzirum* olarak geçen domuz Anadolu'da hem besicilik hem de ticaret açısından önemli bir gelir kaynağı olmuştur.⁴⁴⁶

Yerli şahısların yer aldığı bir mektupta *Huzirum* ismi ile geçen domuz ile ilgili şu ifadeler geçmiştir:

*“Kula'nın mührü, Salkuatta'nın mührü, Pazarlar Amiri Washupa'nın mührü, Manuka'nın mührü, Dudu'nun mührü, Perwa'nın mührü, onun eşi Mula'nın mührü. Perwa ve onun eşi Mula'ya ait olan domuzlar, Enisru'ye verilmiştir. Domuzların fiyatı olan gümüşten, Perwa ve onun eşi Mula, memnun olmuşlardır. Domuzlar ve onların satış fiyatından dolayı Perwa ve onun eşi Mula, Enistru'ya karşı dava açmayacaklardır. Eğer açarlarsa bir mina gümüş ödeyeceklerdir.”*⁴⁴⁷

Domuz, Kültepe kazılarında Asurlu halkın ve Anadolu yerlilerinin evlerinde ele geçen içki kaplarında tasvir edilmiştir. Domuz şeklindeki içki kapları, ayakta ve yatmış olarak betimlenmiş, bunlar boya ile boyanmış veya tek renklidir. Baş, dişleri, dik kulakları ve ağır gövdesi ile domuzun fiziki özellikleri tam olarak yansıtılmıştır.⁴⁴⁸ Metinlerde domuzların tarla ve bahçelerde dolaşp ekinlere zarar verdikleri ve etrafı rahatsız ettikleri belirtilmiştir. Bir domuzun tarlaya girmesi ve tarlanın sahibi tarafından vurulmasına ilişkin kanun maddesinde şu bilgiler yer almıştır:

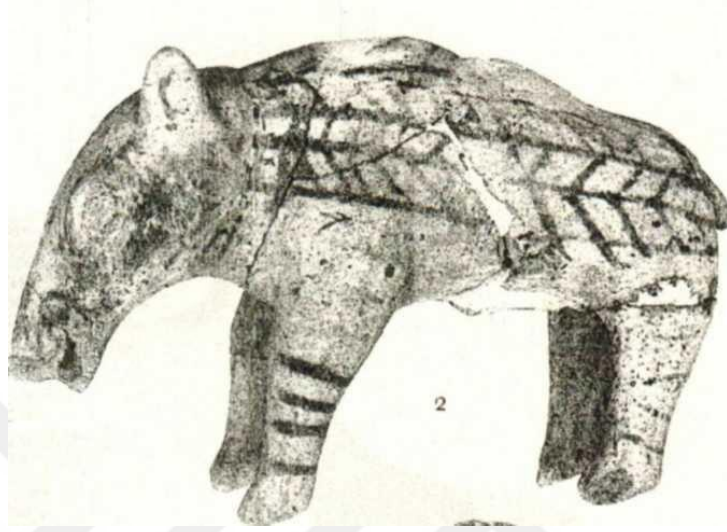
⁴⁴⁵ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “MÖ. II. Bin Yılda Anadolu'da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, s. 352.

⁴⁴⁶ Esra Bulut, “Eskiçağ'da Kappadokia Bölgesi'nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:6, Sayı: 75, Ağustos 2018, s.571.

⁴⁴⁷ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda) Orta Anadolu'nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.193.

⁴⁴⁸ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.210.

“Eğer bir domuz bir buğday yığınının ya da bir ekin alanına ya da bir bahçeye giderse ve buğday yığınının ya da bahçenin sahibi (onu) vurursa ve o ölürse, o zaman o sahibine yeniden versin; ama eğer onu vermezse, o zaman o hırsız olur.”⁴⁴⁹

Resim 13. Kültepe’de bulunan domuz ritonlarından biri.(Tahsin Özgüç,1986: 59)

2.10 Yazılı Metinlerde Geçen Hayvansal Ürünler

2.10.1 Et

Kültepe tabletlerinde, et anlamına gelen kelime *sirum*’dur. Anadolu’da hayvancılığın gelişmiş olduğunu gösteren bir işaret et için yapılan ödemelerin düşük olmasıdır. Et için yapılan ödemeler genellikle *şekel* üzerinden olmuş, fiyatlar oldukça düşük tutulmuştur.⁴⁵⁰

Kültepe’de Koloni Çağı insanların beslenmesinde büyük öneme sahip ana et kaynağını koyun, keçi, sığır ve domuz oluşturmıştır. Bu hayvanlar önemli birer et kaynağı olmalarının yanı sıra sağladıkları hayvansal ürünlerle de Anadolu halkının beslenmesine katkıda bulunmuştur.⁴⁵¹ Zooarkeolojik buluntulara göre hem Asurlular

⁴⁴⁹ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, s.100.

⁴⁵⁰ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.108.

⁴⁵¹ İlkem Gürgör, *Paleolitik Çağ’dan Günümüze Anadolu Zooarkeolojik Buluntuları*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017, s.173.

hem de yerliler arasında koyun, keçi, sığır ve domuz sıklıkla tüketilmiştir. Bu hayvanların dışında ciddi oranlarda olmasa da geyik, tavşan, tilki, ördek ve kuş gibi diğer türlerde hayvanlar da tüketilmiştir.⁴⁵² Koyun ve sığır kesimleri daha yaygın olmuştur. Kültepe tabletlerine göre bu hayvanların özellikle göğüs, sağrı (arka) ve but etlerinin tüketildiği anlaşılmıştır.⁴⁵³ Bazı metinlerde, *irtum* “göğüs eti”, *karsum* “işkembe” (belki sakatat), *arkatum* “but eti”, ve *kursinum* “incik” gibi kesilen hayvanın etinin, hayvanın hangi bölgesine ait olduğuna dair bilgilere yer verilmiştir.⁴⁵⁴ Hayvan kesildikten sonra etler çok küçük parçalar haline getirilmiş ve parçalar halindeki ete tuz ilave edilerek kurutulmuş böylece etin uzun süre saklanması amaçlanmıştır.⁴⁵⁵

MÖ II. Bin yılın ilk çeyreğinde, Anadolu’da en çok koyun ve inek eti tüketilmiştir.⁴⁵⁶ Koyun eti daha çok gündelik tüketimde kullanılmış ve ayrıca tapınaklara ve tanrılara kurban olarak da önemli bir sunu olmuştur.⁴⁵⁷ Koyun ve sığırlar için yapılan ödemelerin kaydedildiği masraf listesine göre, koyun, yolculuk boyunca kervanda yer alan görevlilerin yiyecek ihtiyacını karşılamak için kesilmiştir. Bu konuyla ilgili ele geçen metnin ilgili satırları şöyledir:

“2 koyun konaklama yerimizde kesilmiştir...2 koyun kestiğimizde...”⁴⁵⁸

Kültepe metinlerinde koyun, keçi, sığır ve domuz gibi hayvanların satışıyla ilgili çok sayıda belge yer almıştır. Satın alınan bu hayvanlar istenilen besiye ulaştığında büyük olasılıkla evlerde kesilmiştir. Kaniş halkı eti ya doğrudan ya da dolaylı yollardan elde etmiştir. Koloni Çağı’nda Anadolu’nun beslenme alışkanlığında önemli yer tutan et ürünlerinin tüketiminde Kaniş halkının hangi

⁴⁵² Hülya Kaya Hasdemir, “Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Eski Anadolu’nun Mutfak Kültürü”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 6, Sayı:4, Aralık 2020, s.1618.

⁴⁵³ Tuğba Sabuncuo, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında MÖ. II. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2011, s.60.

⁴⁵⁴ Hülya Kaya Hasdemir, “Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Eski Anadolu’nun Mutfak Kültürü”, s.1619.

⁴⁵⁵ İrfan Albayrak, “Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri 2003, s.63.

⁴⁵⁶ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.193.

⁴⁵⁷ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.189.

⁴⁵⁸ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.109-110..

pişirme yöntemlerini kullandıklarına yönelik bilgiler tabletlerde kayıt altına alınmıştır.⁴⁵⁹

Metinlerde sirum “et” ya da busalum “kızartılmış et” satın alınmasıyla ilgili bilgiler yer almıştır.⁴⁶⁰ Bu kelimelerin varlığı etin kısık ateşte kızartılarak ya da suda haşlanarak yendiğini göstermiştir.⁴⁶¹ Etin haşlanmasıyla et suyu elde edilmiş ayrıca pişmiş etin yanında metinlerde “sulu et yemeği” denilen bir çeşit etli çorba da yer almıştır. Bu yemekler yapılırken daha çok iliği bol olan kaval kemikleri tercih edilmiştir.⁴⁶² Bu pişirme yöntemlerinin dışında daha uzun sürede tüketilmesi düşünülen etler tuzlanıp kurutularak muhafaza edilmiştir.⁴⁶³ Et pişirme yöntemlerinden bir başkası da eti una buladıktan sonra açık ateşte pişirmektir. Bu sayede daha fazla duman çıkacak ve tanrılara ulaşacaktır.⁴⁶⁴ Bu tür etler için çok küçük miktarların ödenmesi kızartılmış etin günlük tüketime yönelik olduğunu göstermiştir.⁴⁶⁵

Et kelimesi geçtiği metinlerde daha çok yağ, ekmek, tahıl, baharat ve bazı içeceklerle birlikte geçmiştir.⁴⁶⁶ Et pişirme yöntemlerinin kayıtlı olduğu belgelerin birinde ateşte pişirilen etlerin üzerine zeytinyağı ve bal karışımı dökülmüş. Böylece bir sos yardımıyla tatlandırma yolu tercih edilmiştir.⁴⁶⁷

Evcil hayvanların derilerinin ve etlerinin alış fiyatları kanun maddeleri arasında yer almıştır:

⁴⁵⁹ Hülya Kaya Hasdemir, “Kultepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Eski Anadolu’nun Mutfak Kültürü”, s.1619.

⁴⁶⁰ Hülya Kaya Hasdemir, “Kultepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Eski Anadolu’nun Mutfak Kültürü”, s.1619.

⁴⁶¹ Ali Güveloğlu, “Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı”, Ed. İ. Albayrak, H. Erol, M. Çayır, Cahit Günbattı’ya Armağan, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 2015, s.129.

⁴⁶² Ahmet Ünal, Anadolu’nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Topumlarda Mutfak Kültürü, Homer Kitabevi, 1.basım, İstanbul, 2007, s.133.

⁴⁶³ Hülya Kaya Hasdemir, “Kultepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Eski Anadolu’nun Mutfak Kültürü”, s.1619.

⁴⁶⁴ Ali Güveloğlu, “Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı”, s.129.

⁴⁶⁵ İrfan Albayrak, “Kultepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı, Kayseri 2003, s.63.

⁴⁶⁶ İrfan Albayrak, “Kultepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, s.63.

⁴⁶⁷ Ali Güveloğlu, “Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı”, s.129.

“Bir yaşında iki sığırın etini satın alan kimse bir koyun versin, süttten kesilmiş beş sığırın, onların etini satın alan kimse bir koyun versin, on dananın etini satın alan kimse bir koyun versin, on koyunun etini alan kimse bir koyun versin.”

Metne göre en pahalı hayvan sığırdır ve bu sığırı satın alan kişinin ödeyeceği bir koyunun bedeli 1 şekel gümüşdür.⁴⁶⁸

2.10.2 Bal

Kültepe metinlerinde bal anlamına gelen *dispum* MÖ. II. Binde Anadolu’da bilinen besin maddeleri arasında yer almıştır.⁴⁶⁹ Belgelerde geçen ve “*bal*” olarak tanımlanan *dispum* kelimesine dayanarak, Anadolu’da arıcılık faaliyetinin de yapıldığı anlaşılmıştır.⁴⁷⁰ Koloni Çağı Anadolu’su için ev ekonomisinde ve beslenmede arıcılık ve bundan elde edilen bal önemli yer tutmuştur.⁴⁷¹ Kültepe tabletlerinde nadir olarak geçen bal Hitit toplumunda bol miktarda tüketilmiştir.⁴⁷²

Çivi yazılı Hitit yazılı belgelerinde bal ile ilgili Sümerce sözcükler şunlardır:

DUH. LAL: Bal mumu

E.NIM. LAL: Bal (üretim) evi

GESTIN. LAL: Ballı şarap

KAS. LAL: Ballı bira

NINDA. LAL: Ballı ekmek

LU. NIM. LAL: Bal adamı, Arıcı⁴⁷³

Bal hem yemeklerde hem de içeceklerde tatlandırıcı bir besin maddesi olarak kullanılmış ayrıca tanrı sunularında, büyü ritüellerinde, mitolojik eserlerde ve hukuki

⁴⁶⁸ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, s.100.

⁴⁶⁹ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.110.

⁴⁷⁰ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.75.

⁴⁷¹ Ahmet Ünal, *Anadolu’nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü*, s.151.

⁴⁷² Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, s. 352.

⁴⁷³ Sedat Erkut, Hititler’de Arı ve Bal, *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: III, Sayı:1/1, Ocak 2011, s.38.

yazıtlarda sıkça yer almıştır.⁴⁷⁴ Bal besin maddesi olmanın dışında güzel koku vermesi amacıyla da kullanılmıştır.⁴⁷⁵ Tabletlerde, Sümerce ideogramı ile *LAL* ve Akadca da *dispu* olarak geçen balın⁴⁷⁶ katkı olarak ekmeğe katılarak ballı ekmek yapıldığı anlaşılmıştır.⁴⁷⁷ Diğer taraftan *LAL* ideogramı ile yazılan balla ilgili bir tablette yer alan *LAL saqu* “içilecek bal” ifadesinden, bala sıvı katılarak şurup haline getirilmiş bir içeceğin yapıldığını da söyleyebiliriz.⁴⁷⁸

II. Muwatalli’nin Fırtına Tanrısı’na ettiği duayı anlatan tablet, Hititlerin gündelik yaşantısında balın ne kadar önemli olduğunu aktarmıştır:

*“Majestenin yüreğinde olan bu sözleri o, tanrılara dua olarak sunar. Duanın sunulması bitince arkadan 3 beyaz kurban ekmeğini, biri kırmızı, ülkenin bütün erkek tanrılarına kırar. Yağlı börek üstüne kırılan buğday kırması saçar. Üstüne bal ve iyi kaliteli yağ döker. Sonra üç beyaz ekmeği ülkenin bütün kadın tanrılarına kırar. Hangi tanrılara dua sunmuş ise, arkadan 2 kurban ekmeğini dağlar ve ırmaklar için kırar. Bir kurban ekmeğini koşan Güneş Tanrısı için kırar. Yağlı böreğin ve kurban ekmeklerinin üstüne kırılan buğday kırması saçar. Arkadan bal ve iyi kaliteli yağ döker.”*⁴⁷⁹

Kültepe’de ele geçen birkaç metinde bal, ekmek ve soğanla birlikte faiz olarak ödenmiştir. Bir mektupta kendisinden bal istenen Şamaş-ennam adlı Asurlu, elinde bal bulunmadığı için Kapitra’ya gideceğini bildirmiştir. Bir başka mektupta geçen şu sözler Ursu kentinin de bal üretim merkezi olduğunu göstermiştir:⁴⁸⁰

*“Burada bal yoktur. Urşu’ya yazdık ve buraya bal gönderdiler.”*⁴⁸¹

⁴⁷⁴ Fatma Soğandereli, “Eski Mezopotamya ve Anadolu’da Mutfak Kültürü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:7, Sayı:2, Haziran 2020, s.1328.

⁴⁷⁵ H. Hande Duymuş Florioti, “Asur Sarayında Beslenme: Yeni Asur Devri”, s.32.

⁴⁷⁶ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.194.

⁴⁷⁷ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, s. 352.

⁴⁷⁸ Tuğba Sabuncuo, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında MÖ. II. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2011, s.61.

⁴⁷⁹ Sedat Erkut, *Hititler’de Arı ve Bal*, s.38.

⁴⁸⁰ İrfan Albayrak, “Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri 2003, s.65.

⁴⁸¹ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.98.

Bir metinde kaydedilen şu sözler Kapitra kentinde bal bulmanın daha kolay olduğunu düşündürmüştür:

*“Ben şöyle söylemiştim: eğer bal varsa adama gönder! O şöyle cevap verdi: Burada sarayda bal yok! Kapitra şehrine geçip, bal alacağım.”*⁴⁸²

Balın yiyeceklerde kullanımıyla ilgili bilgiler şu şekildedir:

*“Onu üzerinde çevirir iki kurban beyi onun ağzına tükürürler ve koyunu keserler sonra onu tamamıyla parçalarlar, ocağı hazırlarlar ve onu yakarlar (kızartırlar) onun üzerine bal ve saf zeytinyağını dökerler. Kurbanlık somunu böler, onu ocağa bırakır ve şarabı kurban eder.”*⁴⁸³

Ayrıca Sagnas parsur adıyla geçen koyu kıvamlı çorba ya da yemek, içersine yağ dökölüp lezzetlendirilmiş ve krala sunulmuştur. Bu yemekte, kızartılmış koyun etinin üstüne bir çeşit sos olan zeytinyağı ve bal dökölmüştür. Ele geçirilen Maştigga ritualinde bal şöyle geçmiştir: Ocak yakılmadan bir adet koyun kesilip parçalanmış ve ocağa doğru yürünmüştür ve devamı şu şekildedir:

*“Ve onu üzerinde çevirir iki kurban beyi onun ağzına tükürürler ve koyunu keserler sonra onu tamamıyla parçalarlar, ocağı hazırlarlar ve onu yakarlar (kızartırlar) onun üzerine bal ve saf zeytinyağını dökerler. Kurbanlık somunu böler, onu ocağa bırakır ve şarabı kurban eder.”*⁴⁸⁴

Ayrıca kanunlarda bal ve arı kovanı çalan hırsızlarla ilgili maddeler yer almıştır. Kovanların boş veya dolu olmasına göre değişen cezalar 5-6 şekel gümüş arasında değişiklik göstermiştir. Eskiden hırsızlar çaldığı arılara sokturularak cezalandırılmıştır. İlgili madde şöyleydi:

“Eğer bir kovanda yaşayan arı topluluğunda<ki> arıları biri çalarsa, eskiden 1şekel gümüş veriliyordu. Şimdi beş şekel versin ve<böylece suçu> evinden

⁴⁸² İrfan Albayrak, “Költepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri 2003, s.65.

⁴⁸³ Hüseyin Üreten, “Eski Anadolu’da Arı ve Bal”, *History Studies*, Cilt:3, Sayı:3, 2011, s.371.

⁴⁸⁴ Sedat Erkut, *Hititler’de Arı ve Bal*, s.39.

uzaklaştırır. Eğer iki kovanı, eğer üç kovanı biri çalarsa eskiden <o> arılar tarafından sokuluyordu ve şimdi altı şekel gümüş versin. Eğer bir kovanı biri çalarsa, eğer içinde arı yoksa 3 şekel gümüş versin.”⁴⁸⁵

Kültepe metinlerde az karşılaşılan balın, domuz yağı ve *himtum* ile birlikte kaydedildiği de görülmüştür. Eski Asurca dışındaki metinlerde ise *samnu* (İ.GİS) “yağ” ve *himētu* (İ.NUN) “saf tereyağı” ile birlikte sıklıkla yer almıştır.⁴⁸⁶ Metinlerde bal için yapılan ödemeler genellikle şekel üzerinden fiyatlandırılmıştır.⁴⁸⁷ Ayrıca bal’ın *karpatum* kabı ve litre (SİLA) ile tartıldığı anlaşılmıştır.⁴⁸⁸ Çeşitli yiyecek, içecek ve eşya için yapılan harcamaların bulunduğu bir listede, miktarı belirtilmeyen bal için 1 1/3 şekel gümüş ödendiği yazılmıştır.⁴⁸⁹ Metinlerde geçen bir masraf listesinde bal ile ilgili şu ifadeler yer almıştır:

“...bir 1/3 şekel bal için tarttım...”⁴⁹⁰

Tüm bunların dışında bal tanrılara bir sunu malzemesi olarak da kullanılmıştır:

“ANUNNAKI (tanrılarının) huzurunda çukuru hançerle açar Yağ, bal, şarap, walhi- ve marnuwan-’ı çukurun içine libasyon yapar. 1 şekel gümüşü de içine fırlatır. 1 (tane) keten el bezi alır ve onu çukurun üzerine örter ve şöyle der: “Çukur Tanrısı, arınma tahtını al ve onun arınma teçhizatını tetkik et!”⁴⁹¹

“Bitirdiğinde, büyücü ritüel teçhizatını bakır kabın içine koyar. Tanrıları onun üzerine koyar ve onları yukarı kaldırır. Onları bozkıra götürür ve oraya, işaretlenmiş olan ve yere tanrıları yerleştirir, ritüel teçhizatını da önüne koyar. Şarap libasyonu

⁴⁸⁵ Yusuf Kılıç, H. Hande Duymuş, “MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde)”, s. 352.

⁴⁸⁶ Ömer Kâhya, “Kültepe Metinlerinde Geçen Himtum Kelimesinin Anlamı Üzerine”, *Archivum Anatolicum*, 9/1, 2006, s.64.

⁴⁸⁷ Tuğba Sabuncuo, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında MÖ. II. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2011, s.60.

⁴⁸⁸ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.110.

⁴⁸⁹ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, s.98.

⁴⁹⁰ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.194.

⁴⁹¹ Hüseyin Üreten, “Eski Anadolu’da Arı ve Bal”, s.372.

yapar ve 1 kuzu (ve) 8 kuşu ANUNNAKI"ye adar. 3 tane ocakta, ince asker tayınlarıyla birlikte yağ, bal yakar ve şarabı libasyon yapar.”⁴⁹²

2.11 Yazılı Metinlerde Geçen Hayvansal Yağlar

Yağ, Kültepe metinlerinde oldukça sık rastlanan bir besin maddesidir.⁴⁹³ MÖ II. Binlerin yazılı kaynaklarına göre ithalat listelerinde hoş kokulu yağlar, susam yağı, domuz yağı, balık yağı, gibi ürünler yer almıştır.⁴⁹⁴ Ayrıca hayvansal ve bitkisel yağlar, *İ.GIS samnum* “normal yağ”, *İGIS tabum* “iyi, ince yağ”, *İ.GI restum*, “birinci kalite yağ ve *İ/İ. GIS marrurum* “acı, kötü kalite yağ” olmak üzere farklı isimler de yazılmıştır.⁴⁹⁵ Kültepe metinlerinde geçen *dulbatum* kelimesi ise yağların korunması için kullanılan “bir tür ahşap yağdanlık” olarak kullanılmıştır.⁴⁹⁶ Çeşitli siparişlerin kaydedildiği bir tablette kaliteli yağ ile ilgili şunlar yer almıştır:

“10 kap susam yağını ve 1 ½ kap birinci kalite arzum yağının hepsini çocuklar sana taşımaktalar.”⁴⁹⁷

Kültepe metinlerinde bu ürünün, bitkisel mi ya da hayvansal mı olduğunu belirtmeyen ve sadece “yağ” olarak ifade eden bazı metinler şunlardır:

“...iki deri torba alın ve yağ ile bir eşeği yükleyin ve bana gönderin...”

“...benim hakkıma düşen, yün, post/deri veya yağdan ne aldığın konusunda beni bilgilendir...”

“...birinci sınıf yağdan 12 ½ litre...”

“...iki 1/6 şekel yağ için tarttım... 1/4 şekel kötü (kalitesiz) yağ için tarttım...”

“...bana biraz yağ gönder...”

“...bir çömlek birinci sınıf yağ...”

⁴⁹² Hüseyin Üreten, “Eski Anadolu’da Arı ve Bal”, s.372.

⁴⁹³ Tuğba Sabuncuo, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında MÖ. II. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım*, s.36.

⁴⁹⁴ İ. Banu Doğan, *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, s.216.

⁴⁹⁵ Tuğba Sabuncuo, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında MÖ. II. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım*, s.36.

⁴⁹⁶ Nurgül Yıldırım, “Kültepe Metinlerinde Geçen *Dulbātum* Kelimesi”, *Archivum Anatolicum*, Cilt:9, Sayı:1, 2006, s.76.

⁴⁹⁷ İrfan Albayrak, “Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri 2003, s.62.

“...yağın fiyatı ¼ şekel gümüşdür... yağın fiyatı bir ½ şekel gümüşdür...”⁴⁹⁸

Kültepe metinlerinde genellikle *I.GİS* ideogramı ile yazılan “yağ” anlamındaki *samnum* kelimesi ile oluşturulmuş *rabi samnim* yerliler arasında düzenlenmiş bir köy satış belgesinde geçmiştir:

“yağdan sorumlu memur Tuthiliya’nın huzurunda...”⁴⁹⁹

Rabi samnim unvanının varlığı, devletin yağ üretimi ve ticareti üzerinde denetimi olduğunu göstermiştir. Bu kişiler saraya bağlı olarak çalışmış ve yağla ilgili her türlü işle görevlendirilmiştir.⁵⁰⁰ Çivi yazılı belgelerde geçen *samnum* anlamında ifade edilen yağ, daha çok tapınak sunularında, kehanet metinlerinde, ganimet paylaşım listelerinde, tedavi içerikli belgelerde ve kraliyet törenlerini içeren metinlerde yer almıştır.⁵⁰¹ Başka bir metinde tanrılara sunulan şarap, ekmek ve tahıl gibi temel besin maddelerinin yanında 1 litre yağ da kaydedilmiştir. Bir diğer metinde ise şahitler huzurunda yağ ödünç alma söz konusudur. Bir başka metinde ise “yağlı ekmek” tabiri geçmiştir.⁵⁰² Bu yağlar yemeklere konulduğu gibi içine ekmek bandırılarak da yenilmiştir, çünkü metinlerde ekmeği yağa “bandırmak” anlamında bir fiil bulunmuştur. Çok fazla yağ kullanılarak yapılan bir çorba da çok değerli olmuştur ve özellikle krallara sunulmuştur.⁵⁰³

Yağ besin maddesi olarak tüketilmesinin dışında insanların yağlanması, parfüm ve bazı tespit edilemeyen amaçlarla kullanılmıştır. Kültepe’de bulunan bazı belgelere göre özellikle Asurlu tüccarlar Anadolu’daki tüccarlara, kendilerini yağlamak için yağ sipariş etmiştir.⁵⁰⁴ Kültepe metinleri içerisinde Koloni

⁴⁹⁸ Hatice Gül Küçükbezi, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.184.

⁴⁹⁹ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.78.

⁵⁰⁰ Hakan Erol, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, s.78.

⁵⁰¹ H. Hande Duymuş Florioti, “Asur Sarayında Beslenme: Yeni Asur Devri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt:11, Sayı:34, 2018, s.30.

⁵⁰² H. Hande Duymuş Florioti, “Asur Sarayında Beslenme: Yeni Asur Devri”, s.31.

⁵⁰³ Ahmet Ünal, *Anadolu’nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*, s.155.

⁵⁰⁴ İrfan Albayrak, “Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri 2003, s.62.

Dönemi'nde Kaniş halkı tarafından domuz yağı ve tereyağı kullanımına ait kayıtlar yer almıştır.⁵⁰⁵

2.11.1 Tereyağı

Koloni Çağı'nda Anadolu'da kullanılan hayvansal yağlardan biri tereyağıdır. “Saf tereyağı” kelimesi Kültepe metinlerinde *İ.NUN* ideogramı ile yer almıştır.⁵⁰⁶ Akadca *himetum*, Sümerce *İ.NUN* yazılışlarıyla bilinen tereyağı⁵⁰⁷ çeşitli yağlarla birlikte kaydedilmiştir.⁵⁰⁸ Kültepe metinlerinde *himetum* “tereyağı” kelimesinin yer alması, bu dönemde sütün işlendiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bilindiği gibi tereyağı, ya çiğ süt ya da yoğurdun uzun süre çalkalanmasıyla elde edilmiştir.⁵⁰⁹

Anadolu sofralarının en fazla tercih edilen yağ çeşitlerinden biri olan tereyağı uzun yıllar boyunca geleneksel yöntemlerle saklanmıştır. Kurutulan koyun ve keçi içkembesine doldurulan tereyağı tüm kış boyunca bozulmadan muhafaza edilmiştir.⁵¹⁰

2.11.2 Domuz yağı

Kültepe tabletlerine göre, Anadolu'da en çok tüketilen hayvansal yağlardan bir diğeri de domuz yağıdır.⁵¹¹ Domuz yağı, tabletlerde *İ.SAH* (*sa huzirim*) şeklinde geçtiği gibi, bazı metinlerde *İ.GİS sa huzirim* olarak da yazılmıştır.⁵¹² Metinlerde

⁵⁰⁵ Hülya Kaya Hasdemir, “Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü”, s.1620.

⁵⁰⁶ Ömer Kâhya, “Kültepe Metinlerinde Geçen Himtum Kelimesinin Anlamı Üzerine”, *Archivum Anatolicum*, 9/1, 2006, s.65.

⁵⁰⁷ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.114.

⁵⁰⁸ Ömer Kâhya, “Kültepe Metinlerinde Geçen Himtum Kelimesinin Anlamı Üzerine”, *Archivum Anatolicum*, 9/1, 2006, s.65.

⁵⁰⁹ Hülya Kaya Hasdemir, “Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü”, s.1622.

⁵¹⁰ Hülya Kaya Hasdemir, “Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü”, s.1620.

⁵¹¹ Hülya Kaya Hasdemir, “Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü”, s.1620.

⁵¹² Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, s.113.

restum “birinci kalite” ve *marrurum* “kötü kalite” sıfatlarıyla geçen *kursinnum* kelimesi, büyük olasılıkla hayvansal bir yağ tanımlamak için kullanılmıştır. Hayvansal bir yağ olan, metinlerde *I.GIS / SAH sa huzirim* şeklinde yer alan domuz yağı Koloni Dönemi insanları tarafından kullanılmış ve ticareti yapılmıştır.⁵¹³ Domuz, metinlerde daha çok domuz yağı ticareti şeklinde yazılmıştır. Hem Anadolu’daki tüccarlar hem de Asurlu tüccarlar domuz yağı ticaretini yapmıştır. Tüccarlar arasındaki yazışmalarda sık sık sipariş verilen ürünler arasında domuz yağı yer almıştır. Konuyla ilgili ele geçen metnin ilgili satırları şöyledir:

“Benim mührüm (*altında*) yağ kabı (*içerisindeki*) 55 mina katı domuz yağını ve *narûtum*’u (*şehre*) giren Samasbani sana taşımaktadır...”⁵¹⁴

Asurlu tüccar Assur-muttabil’in eşi Kunnaniya’ya gönderdiği bir mektupta yer alan “eğer domuzlar şişmanlamaz, yağlanmazsa, sat onları. Besili yağlı olurlarsa elde kalsınlar” ifadesi domuzların etlerinin yanı sıra özellikle yağları için beslendiğini göstermiştir.⁵¹⁵ Ayrıca Assur-nada’nın, yerli bir bayan olan *Sisahsusar*’a gönderdiği bir mektupta 55 mana ağırlığındaki domuz yağının satışı anlatılmıştır.⁵¹⁶

“...55 minalık domuz yağı benim mührümün olduğu bir torbada ayrıca *narutu-maltı* Samas-bani tarafından sana getirilmektedir...”⁵¹⁷

Asurlu ve yerli tüccarlar arasındaki domuz yağı ticareti Kültepe’de bulunan belgelerde de kayıtlıdır. Bu belgede Disayis adlı yerlinin, Asurlu İrbi-Adad’a bal ve domuz yağı gönderdiği anlaşılmıştır. Metnin ilgili satırları şöyledir:

“Assur-imitti’nin 10 şekel’i bal ve domuz yağı içindir. Bütün bunları Disayis, İrbi-Adad’a taşıdı (*getirdi*).”⁵¹⁸

⁵¹³ Tuğba Sabuncuo, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında MÖ. II. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2011, s.61-62.*

⁵¹⁴ Esmâ Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.114.

⁵¹⁵ Hülya Kaya Hasdemir, “Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nde Eski Anadolu’nun Mutfak Kültürü”, s.1620.

⁵¹⁶ L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.65.

⁵¹⁷ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.185.

⁵¹⁸ Esmâ Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.114.

Domuz yağı ile ilgili Kültepe metinlerinde geçen ifadeler şu şekildedir:

“½ litre zeytinyağını, ½ litre kimyonu, 10 mina domuz yağını ilk haberci ile buraya gönder.”⁵¹⁹

“30,5 litre domuz yağını bana gönder...”⁵²⁰

“...10 mina domuz yağını ilk ulakla buraya gönder...”⁵²¹

Hayvanlardan elde edilen ürünlerin fiyatları kanunlarla belirtilmiştir. Fiyatlar şu şekildedir:

1 zipaddani IA.SAH “1 zipaddani domuzyağı”	1 şekel gümüş
1 zipaddani I.NUN “1 zipaddani tereyağı”	1 şekel gümüş
2 GU. GAL UZU “yetişkin iki sığırın eti”	Karşılığında bir koyun (=1 şekel gümüş)
2 GU iugassas UZU “2 adet 1 yaşında sığırın eti”	Karşılığında bir koyun (=1 şekel gümüş)
5 GU4 sawitistas UZU “sütten kesilmiş 5 adet sığırın eti”	Karşılığında bir koyun (=1 şekel gümüş)
10 UZU. AMAR “10 adet dananın eti”	Karşılığında bir koyun (=1 şekel gümüş)
10 UZU. UDU “10 adet koyunun eti”	Karşılığında bir koyun (=1 şekel gümüş)
2 GU. GAL “ yetişkin iki adet öküzün eti”	Karşılığında bir koyun (=1 şekel gümüş)
20 UZU. SİLA “20 adet kuzunun eti”	Karşılığında bir koyun (=1 şekel gümüş)

Kaynak: Reyhan, 2010: 69.

Sonuç olarak, Koloni Dönemi Anadolu’sunda, yerli halk hem hayvanlardan hem de hayvansal ürünlerden gerek ziraî, gerek beslenme, gerekse geçinme açısından büyük ölçüde faydalanmıştır.⁵²²

⁵¹⁹ Esma Öz Kiriş, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.113.

⁵²⁰ Esma Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, s.212.

⁵²¹ Hatice Gül Küçükbezci, *MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı*, s.185.

SONUÇ

Anadolu şu an olduğu gibi, Eskiçağlarda da doğu ve batı kültürleri arasında bir köprü görevi görmüştür. Anadolu'nun coğrafi şartları, topraklarının verimli olması, tarım ve hayvancılığa uygun olan iklim koşulları çeşitli bitki ve hayvan türlerinin bu bölgede yetişmesini sağlamıştır. Anadolu'nun bu uygun şartları erken dönemlerde hayvanların evcilleştirilmesini de sağlamıştır.

Arkeolojik kalıntılar ve çivi yazılı belgeler, Eski Anadolu'daki hayvancılık faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmak için temel kaynak olmuştur. Özellikle MÖ. II. Binyıl Anadolu'su için Kültepe tabletleri büyük önem arz etmiştir. MÖ II. Binde Anadolu halkının temel geçim kaynağını hayvancılık oluşturmuştur. Kültepe metinlerinde koyun, sığır/öküz ve domuz, yetiştiriciliğı yapılan hayvanların başında gelirken bu hayvanlardan elde edilen etler ve çeşitli hayvansal ürünler beslenmede önemli bir yer tutmuştur. Arıcılık faaliyetine bağlı olarak bal da beslenmede yer almıştır. Ticaretin ana unsurunu oluşturan, ulaşımın en önemli aracı olan eşek ve

⁵²² L. Gürkan Gökçek, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, s.75-76.

“*perdum*” yük ve binek hayvanları olarak karşımıza çıkmıştır. Kültepe’de bulunan metinlerde ismi geçen at ise bakımı zor ve pahalı bir hayvan olduğu için yerli halk dışında daha çok saray halkı tarafından kullanılmıştır.

Bu dönem ticaretinde önemli bir yere sahip olan kumaşların üretimi, koyun yetiştiriciliğini de mecburi hale getirmiş ve yerli halka farklı bir kazanç kapısı açmıştır. Büyük baş hayvanlar ise, aslında tarım toplumu olan bu devir insanı için hayati bir öneme sahip olmuştur. Diğer taraftan, Asurlu tüccarların bölgeye gelmesiyle, büyük baş hayvanlar aynı zamanda değiş tokuş unsuru olarak ticaretteki yerini almış ve böylelikle, bu hayvanların yetiştirilmesi ayrı bir önem kazanmıştır. Büyük baş hayvanlarla ilgili çeşitli mesleklerin yer alması, hayvancılık faaliyetinin Anadolu halkı için önemini göstermiştir.

Tezimizde, Kültepe tabletleri ışığında, Asur Ticaret Kolonileri Devri’nde Anadolu’daki hayvancılık faaliyetleri ele alınmıştır. Tezimiz iki bölümden oluşmuştur. I. Bölümde doğu ve batı medeniyetleri arasında köprü görevi gören Anadolu’nun iklimi, bitki örtüsü, fiziki özellikleri ele alınmıştır. MÖ II. Binli yıllarda Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Çağı tüm ayrıntılarıyla incelenmiştir. Asurlu tüccarların yerel yönetim ve halk ile olan ilişkileri anlatılmıştır. II. Bölümde ise Anadolu’daki hayvancılık faaliyetleri ele alınmıştır. Koloni Çağı Anadolu’sunda ticareti yapılan hayvanlar ve bu hayvanlardan elde edilen hayvansal ürünler ile binek ve yük taşımacılığında kullanılan hayvan türleri incelenmiştir. Ayrıca hayvancılığın ülke ekonomisine katkılarından da bahsedilmiştir. Kültepe metinlerinde yer alan kesim hayvanları ile yük taşıma ve binek amaçlı kullanılan hayvanlar, ticareti yapılan hayvansal ürünler ve bu ürünlerin Anadolu ekonomisindeki yeri, metinler elverdiği ölçüde incelenmiştir. Bu konuda bilgiler elde edilirken araştırma yapılmış, kitap ve makalelerdeki bilgiler de bir araya getirilerek bazı değerlendirmeler de bulunulmuştur. Çivi yazılı kaynaklarla birlikte, kazılarda ortaya çıkarılan buluntulardan da faydalanılmıştır.

4 KAYNAKÇA

AKDOĞAN, Rukiye, “Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Hayvan İsimleri”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1989 Yıllığı*, Ankara, 1990, s.60-67.

AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, 17. Basım, Ankara, 2005.

ALBAYRAK, İrfan, “... Onlarla Oturacak, Yiyecek Ve Yağlanacak”, *Archivum Anatolicum*, 7/1, 2004, s.1-21.

ALBAYRAK, İrfan, “1963 Yılı Kazılarında Ele Geçen Yerli Halkla İlgili Bir Grup Kültepe Tableti”, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, 02-08 Eylül 2002, s.22-42.

ALBAYRAK, İrfan, “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar İle Yerli Halk Arasındaki İlişkiler”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, 06-07 Nisan 2000, s.35-42.

ALBAYRAK, İrfan, “Koloni Çağında Yerli Bir Bayan Madavada”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirisi*, 16-22 Eylül 1996, Çorum, s.1-14.

ALBAYRAK, İrfan, “Kumaş ve Kalay Sevkiyatına İlişkin Üç Kültepe Tableti”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2003-2004 Yıllığı*, Ankara, 2005, s.269-277.

ALBAYRAK, İrfan, “Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri, 2003, s.59-66.

ALBAYRAK, İrfan, “Kültepe Metinlerinde Geçen nuva’um “Yerli” Kelimesi”, *Ömer Çapar’a Armağan Kitabı*, Hel Yayıncılık, Ankara, 2012, s.13-17.

ALBAYRAK, İrfan, “Kültepe’den Yeni Bir Vasiyetname”, *Archivum Anatolicum*, IV, Ankara, 2000, s.1-16.

ALPARSLAN, Meltem, *Anadolu Uygarlıklar Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Kültürel Miras ve Turizm Açık Öğretim Programı.

ALPARSLAN, Metin, *Eski Anadolu’da Ticaret (MÖ. II. Binyıl)*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2010.

ALPMAN, Adil, “Hurriler’de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı:24, 1979-1980, s.118-139.

ALPMAN, Adil, “Hurriler” *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 1982, s.283-313.

BARDAKÇI, Kürşat, “Yunan Panteonuna Luvi Etkisi: Pegasos Örneği”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Nisan 2019, Cilt 5, Sayı 1, s.94-112.

BASKICI, M. Murat, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:53, Sayı:01, 1998, s.73-94.

BAYRAM, Sabahattin, KUZUOĞLU, Remzi, “Çivi Yazılı Belgelere Göre MÖ. 2. Bin’de Nevşehir”, *II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiri Metinleri*, 2-3-4 Mayıs, 2016, s.1320-1339.

BAYRAM, Sabahattin, KUZUOĞLU, Remzi, “Çivi Yazılı Belgelere Göre MÖ. II. Binyıl’da Kahramanmaraş ve Çevresi”, *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*, 17-18 Kasım 2017, s.105-115.

BAYRAM, Sebahattin, “Kültepe Tabletlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, sayı:1/2, 1993, s.1-12.

BAYRAM, Sebahattin, KUZUOĞLU, Remzi, “Çivi Yazılı Belgelere Göre MÖ. II. Binyılda Kahramanmaraş ve Çevresi”, *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*, 17-18 Kasım 2017, s.105-125.

BAYRAM, Sebahattin, Kültepe’den Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler, XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi (6-10 Temmuz 1987-İstanbul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s.285-296.

BAYSAL, Adnan, “Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelik ve Yaylacılık Kültürü (MÖ. Bin): Veriler Işığında Yeni Düşünceler”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:13, Sayı:23, 2012, s.263-276.

BİLGİÇ, Emin, “Çivi Yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları”, *Belleten*, Cilt XI, Sayı:44, Ekim 1947, s.599-614.

BİLGİÇ, Emin, “Çivi Yazılı Kaynaklarda Geçen Başlıca Borç ve Ödünç Tabirleri”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı:4, 1947, s.419-445.

BİNGÖL, Akın, “Hurri’lerin Siyasi Organizasyonları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6, 2013, s.119-136.

BULUT, Esra, “Eskişehir’de Kappadokia Bölgesi’nin Temel Geçim Kaynaklarından Hayvancılık”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:6, Sayı: 75, Ağustos 2018, s.574-598.

BÜLBÜL(YAMAN), Pınar, *Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası*, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2006.

CEYLAN, Alpaslan, UYANIK, Hatice, “Kaşkalar ve Tokat’ın Eskişehir Tarihinde Kaşkaların Rolü”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu*, Cilt I, Tokat, 2012, s.71-89.

ÇAKMAK, Diren, *Hitit İmparatorluğu’nun Toplumsal ve İktisadi Yapısı*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2012.

ÇAYIR, Murat, “Kültepe’den Yerli Bir Tüccara Ait Beş Tablet”, *Archivum Anatolicum*, 7/1, 2004, s.46-71.

ÇAYIR, Murat, İrfan Albayrak, “Yerli Halka Ait Bir Grup Kültepe Tableti”, *Archivum Anatolicum*, C:12, S:1, 2018, s.1-20.

ÇAYRAK, Aslıhan, *MÖ. II. Binyılda Anadolu’da Vade ve İpotek Sistemi*, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2018.

ÇEÇEN, Salih, “Koloni Devri Anadolu’sunda, Tarihi ve Sosyal Olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme Olarak Kullanılışı”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.35, 1991, s.49-64.

ÇEÇEN, Salih, “Kültepe Metinlerinde Bulunan Yeni "Waklum" Mektupları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:34, Sayı:1-2, 1990, s.3550.

ÇEÇEN, Salih, AKYÜZ, Faruk, “Kültepe’den Bazı Ticari Belgeler ve Bunların Değerlendirilmesi”, *Archivum Anatolicum*, C:13, S.2, 2019, s.102-124.

ÇİĞDEM, Süleyman, *Eski Anadolu İnsanın Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 1996.

ÇİĞDEM, Süleyman, *Eski Anadolu’da Tarım Hayvancılık ve Ticari Faaliyetin Boyutları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1991.

ÇOBAN, Hacı, “Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu Uygarlıklarına Etkisi”, Nevşehir Üniversitesi, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Cilt:1, 2013, s.28-35.

ÇOBAN, Hacı, “Eski Çağda İlk Evcil Hayvanlar ve Deve”, *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, Sayı: 4, Yozgat, 2017, s.554-560.

DEMİREL, Serkan, “Hitit Devleti’nin Kuzey Komşusu Pala Halkı ve Bu Halkın Hititlerle Olan İlişkisi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 33, Ağustos 2012, s.232-255.

DEMİREL, Serkan, SEVİM, Uğur, “Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı:6, Haziran 2012, s.202-244.

DENİZ, Ahmet, “Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı”, *Turkish Studies*, Sayı:10/2, Ankara, 2015, s.235-248.

DİNÇER, Mehtap, “Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı: 1, Mart 2020, Samsun, s.1-24.

DİNÇOL, Ali M., Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku İle Etkileşimi, *Anadolu Araştırmaları*, Cilt:0, Sayı:12, 1990, s.83-100.

DOĞAN, İ. Banu, *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2008.

EKMEN, Hamza, “Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre Anadolu’da MÖ. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi”, *İletişim Ağları ve Sosyal Organizasyon*, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, s.51-77.

ERKUŞ, Hakan, - GÜMÜŞ, Arif, “MÖ 2. Binli Yıllarda Anadolu’da Maliyet Kayıtları”, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, 2019, s.279-296.

ERKUT, Sedat, Hititler’de Arı ve Bal, *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl: III, Sayı:1/1, Ocak 2011, s.36-39.

EROL, Hakan, “Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Anadolu Şehir Devletlerinin İdari Yapısı” 38. ICANAS, *Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, Cilt:3, 2012, s.1305-1316.

EROL, Hakan, *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

ERTEM, Hayri, Hattiler ve Hititler Dönemi’nden Eski Türkler’e, Osmanlılar’a ve Günümüz Anadolu’suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar – II, *Archivum Anatolicum*, 7/2, 2004, s.52-74.

FLORİOTİ, H. Hande Duymuş, “Asur Sarayında Beslenme: Yeni Asur Devri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Cilt:11, Sayı:34, 2018, s.25-42.

GAVAZ, Özlem Sir, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, Cilt:23, Sayı:83, 2012, s.97-112.

GAVAZ, Özlem Sir, “Hitit Öncesi Anadolu’nun Siyasi Durumuna Genel Bir Bakış”, *Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, 15. sayı 2014, Çorum, s.43-69.

GÖKÇEK, L. Gürkan, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda (M.Ö. 1975–1723) Anadolu’da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti”, *Archivum Anatolicum*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2004, s.69-82.

GÖKÇEK, L. Gürkan, “Çivi Yazılı Tabletlere Göre Eski Anadolu’da Vergi Uygulamaları ve Kaçakçılık”, *Akademik Bakış*, Cilt:2, Sayı:4, 2009, s.150-166.

GÖKÇEK, L. Gürkan, “Kültepe Metinlerine Göre Ticari Malların Paketlenmesi ve Taşınması İle İlgili Bazı Kelimeler”, *Archivum Anatolicum*, 8/1, 2005, s.65-72.

GÖKÇEK, L. Gürkan, *Asurlular, Bilgin Kültür Sanat Yayınları*, Ankara, 2015.

GÜMÜŞ, Arif, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde (MÖ 1974-1719) Anadolu'da Muhasebe ve Finans Uygulamaları*, Doktora Tezi, Malatya, 2019.

GÜNBATTI, Cahit, “Kültepe ’den Kervan Güzergâhlarına Işık Tutan İki Yeni Metin”, *Archivum Anatolicum*, Cilt:5, Sayı:1, 2002, s.85-102.

GÜNBATTI, Cahit, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, İkinci Baskı, Kayseri, 2017.

GÜRGÖR, İlkem, *Paleolitik Çağ'dan Günümüze Anadolu Zooarkeolojik Buluntuları*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

GÜVELOĞLU, Ali, “Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı”, Ed. İ. Albayrak, H. Erol, M. Çayır, *Cahit Günbattı'ya Armağan*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 2015, s.119-134.

HASDEMİR KAYA, Hülya, “Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 6, Sayı:4, Aralık 2020, s.1619-1636.

HİMMETOĞLU, Muhammed Fazıl, “Eski Çağ'da Dört “Eşkîya” Halk”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart,2020, s.76-95.

İŞİK, Âdem, “Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı”, *Mavi Atlas*, 8(1), Sivas, 2020, s.14-20.

İME, Gamze, *Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da Yabancı Tüccarlar*, Yüksek Lisans Tezi, Aksaray,2018.

KAHVECİ, Gül, *Asur Ticaret Kolonileri Çağında Tekstil Ürünleri ve Ticareti*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2017, s.45.

KÂHYA, Ömer, “Kültepe Metinlerinde Geçen *Himtum* Kelimesinin Anlamı Üzerine”, *Archivum Anatolicum*, 9/1, 2006, s.64-82.

KEJANLI, Türkan, “Anadolu da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, Diyarbakır, 2005, s.89-98.

KILIÇ, Taner, “Karacadağ'da Göçebe Hayvancılık ve Göçerler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, Elazığ, s.1-12.

KILIÇ, Yusuf, “Eskiçağda Kapadokya’da At Yetiştiriciliği”, *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 8.cilt, 16-19 Kasım 2011, Nevşehir, s.189-202.

KILIÇ, Yusuf, DUYSMUŞ, H. Hande, MÖ. II. Bin Yılda Anadolu’da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde), *Yavuz Ercan Armağanı*, 2008, s. 335-355.

KILIÇ, Yusuf, MUTLU AKKUŞ, Suzan, “Eskiçağda Uzak Diyarların Ulaşım Aracı: Deve”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2018, Sayı:22, s.689-690.

KOÇAK, Kürşat, “Asur Ticaret Koloniler Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27 Yıl: 2009/2, s.209-226.

KUZUOĞLU, Remzi, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu Kraliçeleri”, *Belleten*, Cilt: LXXI, Sayı:262, Aralık 2007, s.796-808.

KUZUOĞLU, Remzi, “Eski Asurca Metinlerde Anadolu Köprüleri” ,*Archivum Anatolicum*, Cilt:12, Sayı:2, 2018, s.114-128.

KUZUOĞLU, Remzi, “Eski Asurca Metinlerde Tablet Kapları ve Kültepe’den Arkeolojik Örnekler” , *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53, 2 (2013) s.14-32.

KUZUOĞLU, Remzi, “MÖ. II. Bin’de Bir Anadolu Şehri “Aliaşa”, *Archivum Anatolicum*, 7/2, 2004, s.74-88.

KÜÇÜKBEZCİ, Hatice Gül, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Orta Anadolu’da Dinsel Yapı”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 5, 2011, s.89-102.

KÜÇÜKBEZCİ, Hatice Gül, MÖ. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde (Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda) Orta Anadolu’nun Sosyoekonomik Yapısı, Doktora Tezi, Konya, 2010.

KÜSMEZ, Pakize, *Başlangıcından MÖ. 2.Binin Sonuna Kadar Anadolu Tasvir Sanatında Av Sahneleri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009.

MEMİŞ, Ekrem, “Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakın Doğu Tarihine Yansımaları”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 15, Kasım 2018, Türkiye, s.296-303.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Ekin Basım Yayınları, 11.Baskı, Bursa, 2011.

MOUTON, Alice, RUTHERFORD, Ian, Ilya Yakuboviç (Edt), *Luvi Uygarlığı Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din*, Kalkedon Yayınları, Cilt 1, İstanbul, 2016.

OSMANAĞAOĞLU, Şule, GÜRLER MENTEŞ, Ayşe, “Eski Anadolu ve Yakınoğu Uygarlıklarında Veteriner Hekimliği ve Hayvanlara İlişkin Yasal Düzenlemeler”, *Veteriner Bilimleri Dergisi*, 25, 1-2, s.5-12.

ÖZ KİRİŞ, Esmâ, “*Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları*”, Eski Yakınoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar, Ed. Bilcan Gökçe, Pınar Pınarcık, Akademisyen Kitapevi, Ankara, 2018, s.177-202.

ÖZ KİRİŞ, Esmâ, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2020.

ÖZ, Esmâ, ‘Kültepe Tabletler Işığında, MÖ. II. Binde, Kadının İş Hayatındaki Yeri’, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 25, Yıl: 2008/2, s.49-63.

ÖZ, Esmâ, ALBAYRAK, İrfan, “1963 Yılı Kültepe Kazısında Ele Geçen Altı Yeni Tablet”, *Archivum Anatolicum*, 8/2, 2005, s.21-45.

ÖZ, Esmâ, *Asur Ticaret Koloniler Döneminde Anadolu’nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

ÖZ, Esmâ, İrfan Albayrak, “1963 Yılı Kültepe Kazısında Ele Geçen Altı Yeni Tablet”, *Archivum Anatolicum*, 8/2, 2005, s.30-55.

ÖZ, Esmâ, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu’da Tarım ve Hayvancılık*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2011.

ÖZFİRAT, Aynur, “Doğu Anadolu Yayla Kültürleri(MÖ. 2. Binyıl)”, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 2001, s.12-35.

ÖZGÜÇ, Nimet, *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1965.

ÖZGÜÇ, Tahsin, “Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi”, *Anatolia*, VII, Ankara, 1963, s.28-45.

ÖZGÜÇ, Tahsin, “Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi / Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research" , *Anatolia*, VII, 1963, s.1-42.

ÖZGÜÇ, Tahsin, *Kültepe Kaniş/ Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

ÖZGÜÇ, Tahsin, *Kultepe-Kaniş II, Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

RAYHAN, Esmâ, CENGİZ, Tülin B., *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015.

REYHAN, Esmâ, “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:29, Sayı:47, 2010, s.67-88.

REYHAN, Esmâ, Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım, *Akademik Bakış*, Cilt:2, Sayı:4, 2009, s.161-182.

REYHAN, Esmâ, Tülin B. Cengiz, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015.

s.142-

SABUNCUO, Tuğba, *Çivi Yazılı Belgeler Işığında MÖ. II. Bin Yıl Anadolu'sunda Tarım*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2011.

SABUNCUO, Tuğba, *Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Çocuk (MÖII. Binyılın Sonuna Kadar)*, Doktora Tezi, Denizli, 2019.

SAGONA, Antonio, ZIMANSKY, Paul, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ. 1.000.000-550*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

SAĞDIŞ, Dursun, “Samsun Bölgesinde Kaşka (Gaşka) Hitit Mücadelesi”, *Amisos*, Cilt 4, Sayı 7, Aralık 2019, s.219-242.

SAYILIR BÜYÜKCAN, Şeyda, “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII / 1, 2012, s.564-577.

SEVİN, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der yayıncılık, Genişletilmiş Beşinci Basım, İstanbul, 2016.

SEVİNÇ, Fatma, “Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2008, Sayı:17, s.17-29.

SOĞANDERELİ, Fatma, “Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Mutfak Kültürü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:7, Sayı:2, Haziran 2020, s.1324-1337.

ŞAHİN, Hasan Ali, “MÖ. II. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'nun En Önemli Ticaret Merkezi Olan Kaniş Karumu Levantinizmin İlk Örneği midir? ”, 38.

Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Türkiye, 1 - 04 Eylül, 2012, s.2895-0.

ŞAHİN, Hasan Ali, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri MÖ.1975-1725*, Kayseri, 2004.

ŞAHİN, Hasan Ali, *Kültepe Metinlerinde Geçen Tanrı Adları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi,1998.

ŞEN, Mehmet, *İlk Çağ Anadolu Medeniyetlerinde Ekonomik Hayatın Gelişim Süreçleri*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2012.

TAMER, Serihan, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, Yüksek Lisans Tezi Ankara, 2010,

TİRO, Ali Osman, *MÖ. İkinci Bin Yılın İkinci Yarısında Hitit-Batı Anadolu İlişkileri Bölgenin Etnik ve Siyasi Yapısı Hakkında Kaynaklara ve Yayınlara Genel Bir Bakış*, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2011.

TİRYAKİ, Sırrı, *Asur-Urartu İlişkilerinde Yerel Beylikler ve Onların Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2014.

ULUTAŞ, Gül, “Asurlu Tüccarların Anadolu’daki Kumaş Ticaretine Genel Bir Bakış”, *OANNES Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, Mart 2020,Samsun, s.83-97.

UYANIK, Hatice, “Eski Çağ’da Niksar ve Çevresi Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Kafdağı*, Cilt:5, Sayı:1, Haziran 2020, s.91-102.

ÜNAL, Ahmet, “Çivi Yazılı Belgeler İle Paleoostolojik ve Arkeolojik Buluntular Işığında Eski Anadolu’da Avcılık”, Ahmet Adil Tırpan Armağanı, Ege Yayınları, İstanbul, 2012, s.665-678.

ÜNAL, Ahmet, “Eski Önasya, Mitanni ve Anadolu’da At”, *Bilim, Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*, 2013-2014.sayı(hitit söyleşileri il özel sayısı), s.8-17.

ÜNAL, Ahmet, “Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar”, *Archivum Anatolicum*, Cilt:3, Sayı:1, 1997, s.341-356.

ÜNAL, Ahmet, “Hurriler Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler” *1996 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara,1997, s.13-27.

ÜNAL, Ahmet, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü*, Homer Kitabevi, 1.Basım, İstanbul, 2007.

ÜNAR, Şükrü, “Hitit Dönemi Anadolu’sunda Meyve Ağaçları”, *Anasay Üç Aylık Ulusal Hakemli Süreli Dergi*, Yıl:3, Sayı:9, Ağustos 2019, s.24-37.

ÜRETEN, Hüseyin, “Eski Anadolu’da Arı ve Bal”, *History Studies*, Cilt:3, Sayı:3, 2011, s.363-381.

YILDIRIM, Ercüment, “Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu’nun Güneydoğusunun Etnik ve Sosyal Yapısı”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, I. Cilt, Ankara, 2018, s.18-32.

YILDIRIM, Nurgül, “Kültepe Metinlerinde Geçen *Dulbātum* Kelimesi”, *Archivum Anatolicum*, Cilt:9, Sayı:1, 2006, s.76-85.

YİĞİT, Turgut, “Hurtilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:38, 2005, s.57-72.

ZANGGER, Eberhard, *Luvi Uygarlığı Ege’nin Bronz Çağındaki Eksik Halka*, İstanbul, 2019, s.21-24.

ZANGGER, Eberhard, MUTLU, Serdal, ‘‘Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı İle İlgili Çalışmalar’’ *idil*, Cilt 5, Sayı 24, 2016, s.1056-1061.